

Aleksas GIRDENIS, Gertrūda ŽIDONYTĖ

ŠIAURĖS PANEVĖŽIŠKIŲ (Rozalimo šnektos) BALSŲ SISTEMA*Skiriame didžiojo lietuvių poeto ir kalbininko
Antano BARANAUSKO atminimui***1. Įvadinės pastabos**

1.1. Nuosekliai aprašyti bent vienos šiaurės panevėžiškių šnektos vokalizmą vis dar aktualu net po kruopščių G. Kačiuškienės (1983, 1984b ir kt.) darbų, nes dabar susidaro toks įspūdis, tarytum lemiamą žodį dėl šio dalyko būtų taręs K. Garšva (1977b, 1982b). O iš tikrųjų taip nėra: vien B. Stundžios (1986) Pašvitinio apylinkėse surinkti epitafiniai (antkapinių paminklų) įrašai rodo, kad bent jau redukuotųjų („murmamųjų“) tarmės balsių negalima taip lengvai nurašyti, kaip ne kartą bandyta. Jei tų balsių tikrai nebūtų, tiesiog neįsivaizduojami atrodytų parašymai KAZIMIARYS (1881) „Kazimieras“, PUNDATORIS TA KRIZIOS (1882) „fundatorius to kryžiaus“, PONDATORYS „fundatorius“, PUNDATORIS (1919!) „t. p.“ ir pan. Kadangi nepatikimai interpretuojamas toks esminis dalykas, nekelia pasitikėjimo ir kiti fonologiniai K. Garšvos sprendimai.

1.2. Čia remiamasi vienos – Rozalimo (Pakruojo raj.) – šnektos duomenimis, bet atsižvelgiama ir į platesnį visų šiaurės panevėžiškių kontekstą. Remtis šia šnektą leidžia tai, kad ji yra pakankamai reprezentatyvi: beveik nesiskiria nuo tų šnektų, kurias yra smulkiau nagrinėję kiti kalbininkai, ir, be to, turi gana nuosekliai išlaikytą redukuotų balsių posistemį – kitur (gal išskyrus tik Krinčino apylinkes) jie kur kas fakultatyvesni.

1.3. Kadangi nėra geresnės lingvistinės argumentacijos, kaip faktų sistema, šnektos (kartu – ir apskritai šiaurės panevėžiškių tarmės) balsius čia stengiamasi nagrinėti nuosekliai ir visapusiškai, nevengiant nė tų dalykų, kurie tūlam skaitytojui gali pasirodyti per daug žinomi. Dvibalsiai (išskyrus poliftongus [ie, uo], atliekančius ilgųjų balsių vaidmenį) smulkiau nenagrinėjami, nes visi tarmės tyrėjai pagrįstai sutinka, kad tai ne atskiros fonemos, o fonemų junginiai.

2. Bendrasis vokalizmo vaizdas

2.1.1. Kaip ir bendrinėje kalboje, Rozalimo šnektoje visi garsai skirstytini į tris grupes: balsius (vienabalsius, monoftongus), dvigarsius (diftongus bei poliftongus) ir priebalsius. Balsiai bei dvigarsiai sudaro paprastą arba išplėstinį skiemens centrą ir jo

prozodinių ypatybių pagrindą. Šiame straipsnyje, kaip sakyta (1.3), visas dėmesys skiriamas balsiams (arba, tiksliau kalbant, garsams, atstovaujantiems savarankiškomis balsinėms fonemoms).

2.1.2. Šiaurės panevėžiškių tarmės šnektų tyrėjai yra teikę įvairių balsių fonemų sistemos variantų: /ī, ē, ē, ie, uo, ā, ō, ū, i, e, e, a, o, u/ – V. Čelutkaitė (1967, 36; Aukštelkų šnekta), /i, e, a, o, u, ī, ē, ie, ā, uo, ō, ū/ – E. Šimkūnaitė (1968, 64; Pavėzgių šnekta), /i̇, i̇, ė, ė, e, u, u., ȯ, ȧ, a/ – K. Garšva (1977a, 85; visi šiaurės vakarų panevėžiškiai), /i, u, ė, ȯ, e, a/ – t. p. aut. (1977b, 73), /i, e, e, a, o, u/ (kiekybė nukeliama į prozodijos lygmenį) – t. p. aut. (1982b, 66). Smulkiausiai tarmės vokalizmą yra išanalizavusi ir tvirčiausiai argumentuotą sistemą pateikusi G. Kačiuškienė (1984b, § 100). Ji išskyrė du – ilgųjų ir trumpųjų balsių – posistemius, kuriuose balsiai skirstomi ir dėstomi pagal eilę bei pakilimą; sistemai priskirtos tik fonemos, o ne jų alofonai; pusilgiai balsiai laikomi trumpųjų (retkarčiais – ir ilgųjų) fonemų variantais. Kadangi G. Kačiuškienė (skirtingai negu K. Garšva) poliftongus [ie, uo] laiko ne junginiais, o savarankiškomis balsinėms fonemoms, jos balsių sistemą (jeigu nekalbėsime apie periferinius, tik skoliniuose tevertojamus <e, o>) sudaro aštuonios ilgosios (įtemptos) fonemos: /ī, ie, ē, ē, ā, ō, uo, ū/ – ir keturios trumposios: /i, e, a, u/; be to, motyvuotai įvedama „redukuotoji“ archifonema /ə/.

2.2. Rozalimo (kaip ir kitų šiaurės panevėžiškių) šnektos garsų (ne fonemų) lygmenyje galimi trijų (jeigu ypatingai išskirtume redukuotus garsus – net keturių) ilgumų balsiai: ilgieji, pusilgiai ir trumpieji (bei redukuotieji). Jų ilgumą galėtume skaičiuoti moromis (plg. Kosienė, 1978, 30 ir min. lit.): pusilgiams balsiams ištarti tarytum reikia dviejų sąlyginių trukmės momentų, arba morų, ilgiesiems – trijų; trumpieji balsiai būtų vienmoriai. Bet čia morinė kiekybės interpretacija nebūtų tokia prasminga nei funkcionali kaip, pavyzdžiui, uteniškių ar kupiškėnų tarmėse.

2.2.1. Šnektoje vartojami tokie **ilgieji** balsiai (skliaustuose pateikiami „banalūs“ pagrindinių balsių tipų variantai):

[i̇	(i̇)	u̇
ie	(i̇o)	uo
ė	ε̇	ȯ
ė		
æ̇		
ȧ]		

Pvz.: *tīl̇ḃ*~tīli, *nīṗḃ*~rūpi, *lī̇deṅṡ*~liūdnas, *pī̇ev̇ṡ*~pīeva, *di̇ēṅȯ*~diēna, *pū̇ȯḋṡ*~pūodas, *su̇ȯk̇ḃ*~suȯkia, *ju̇ȯk̇ṡ*~juȯkas, *gē̇ṫė*~gēlė, *gē̇ṙė*~gērė, *tē̇k̇ė*~lėkė,

atēje ~ *atėjo*, *rōže* ~ *rōžę*, *róda* ~ *ródo*, *grēže* ~ *grēžė*, *tēse* ~ *tēsė*, *grãžs* ~ *grėža* „grėžia“ (plg.: *vėže* ~ *vėžė*, *nėše* ~ *nėšė*, *nãšs* ~ *nėša*), *tã* ~ *tõ*, *jã* ~ *jõ* (plg.: *kãsz* ~ *kãsa*, *rãša* ~ *rãšo*). Įsidėmėtina, kad šnekta (tikriausiai ir visi šiaurės panevėžiškiai; smulkiau žr. 3.3.3) turi labai siauros distribucijos ilguosius balsius [aː] ~ bk o (oksitoninių įvardžių galūnėje) ir [eː] ([æː]) ~ bk ę (kirčiuotame žodžių kamienne).

Ilgieji balsiai tariami panašiai kaip bendrinėje kalboje (tikriausiai sakant, vakarų aukštaičių kauniškių tarmėje), tik yra kiek trumpesni (negu, tarkim, zanavykų) ir gali būti vartojami tik kirčiuotame skiemenyje. Poliftongai (sutaptiniai dvibalsiai) apžvelgtini kartu su ilgaisiais vienabalsiais (žr. 3.4.1, 4.1.5; plg. Kačiuškienė, 1984b, § 167). Be to, [uo] audiciškai labai artimas kitiems ilgiesiems užpakalinimas balsiams, [ie] – priešakiniam (žr., pvz., Kačiuškienė, 1984a, § 5–6 [4 pav.], 13; 1984b, § 167). Nepriešakinis [ɛː] yra [eː] alofonas, suužpakalėjęs po [t] arba atvirosios sandūros (žr. 3.2.2).

2.2.2. Pusilgių balsių¹ grupė atrodytų taip:

[i. (i.) u.
e.
æ.
a.]

Pvz.: *tĩ.keršs* ~ *tikras*, *tũ.pʲs* ~ *tùpi*, *čũ.pa* ~ *čiùpo*, *nã.mʲs* ~ *nãmas*, *gė.rʲs* ~ *gėria*, *gã.rʲs* ~ *gėras*.

Šie balsiai (be 1 išn. min. atvejų) galimi tik kirčiuotuose skiemenyse, turinčiuose s t i p r ū j i (senovinį neatitrauktinį) kirtį. Savo audicinėmis ir artikuliacinėmis savybėmis pusilgiai balsiai visai panašūs į atitinkamus ilguosius, tik yra trumpesni ir turi kiek kitaip tariamas priegaides. Dusliame kontekste jie primena tvirtapradžius balsius (plg. Kačiuškienė, 1982a, 73; kitos tarmės duomenimis – Simanavičienė, 1993), skardžiam – tvirtagalius. Atkreiptinas dėmesys, kad pozicinio ilgumo [a, e] – bent jau Rozalimo šnekoje – yra ne ilgieji (kaip manė beveik visi panevėžiškių tarmės tyrėjai, pvz.: Gerullis, 1930, 55, 60–65; Salys, 1992, 125; Kačiuškienė, 1984b), bet p u s i l g i a i: jie gana aiškiai skiriasi nuo minėtų (2.2.1) ilgujų [aː, eː] ir kiekybe ir ypač priegaidės pobūdžiu (žr. dar 3.3.3–3.3.4).

¹ Žodžio gale, be šiamo paragrafe minimų balsių, kartais pasirodo nekirčiuoti pusilgiai [e., ɛ., o., u.] (dėl galinių pusilgių [e., a.] ir kt. plg. Kačiuškienė, 1984b, § 46, 101, 125–126). Čia jie funkcionuoja tik fakultatyviai ir nėra susiję su kirčiu (smulkiau žr. 4.3.1–4.3.3).

Pažymėtina, kad kur ne kur šiaurės panevėžiškių plote gali pasitaikyti kirčiuotas pusilgis [ɛi.], atsiradęs dėl analoginio [l] sukietinimo, pvz.: *nu sogeti.ma kã.koʲs(s) soseʲi.gena so smãkoʲs* ~ Nuo sugėlimo kãklas susilýgino su smakrũ (Linkuva; VPU stud. D. Leimontaitės informacija).

Apie periferinius <e., o.> žr. 3.2.4.

2.2.3. Trumpieji balsiai yra šie:

[i (i) u
e ö ε o
e
æ
a]

Pvz.: *givi·be*~gyvóbė, *kimė.l̥s̥*~kiemėlis, *surí·be*~sūrýbė, *duvanó·t̥*~dovanóti, *duní·te*~duonýtė, *tək̥er̥*~tikrì, *l̥òkru*~tikrũ, *l̥òp̥*~lupù, *l̥ek̥i.m̥s̥*~lėkimas, *nėš̥*~neši, *neši.m̥s̥*~nešimas, *pasá·ke*~pasákė, *pirmá.dėn̥s̥*~pirmādienis (-ius), *givė.nėm̥s̥*~gyvėnimas, *kàs̥*~kasù, *n̥əš̥*~nėš, *tàs̥*.

Daugumas trumpųjų balsių panašūs į atitinkamus bendrinės kalbos balsius. Balsis [e] yra paplatintas [i], primenantis atitinkamą šiaurės žemaičių garsą ir suvalkiečių emfatinį [i] variantą (plg. Stundžia, 1986, 110), taip pat tos tarmės [e] *šeši* = [š̥eš̥i] tipo atvejais. [o] – tai paplatėjęs [u], artimas panašiam žemaičių garsui ir bendrinės kalbos trumpajam tarptautinių žodžių [ɔ]. Savitas šiaurės panevėžiškių garsas yra priešakinis labializuotas (Rozalime silpniau negu, pavyzdžiui, Žeimelyje ar Linkuvoje) [ö] – ką tik minėto [e] variantas (galima sakyti, varianto variantas) prieš kietąjį priebalsį. Mūsų stebėjimais, jis sutampa su [ō], supriešakėjusiu po minkštojo priebalsio, plg.: *k̥r̥òs̥*~krìs : *g̥r̥òs̥*~griùs, *s̥òv̥*~siuvù : *l̥òp̥*~lipù².

Dėl [ε] plg. 2.2.1, tik pasakytina, kad šiuo atveju jis dažnokai tariamas beveik visai kaip [ɥ] (*l̥ek̥i.m̥s̥* ≈ *ɥ̥ek̥i.m̥s̥*); galūnėse „grynas“ (be [ɥ] spalvos) [ε] gali atliepti bk - ai arba (po [t̥]) – -ę ir -ei (pvz.: *v̥i·r̥ε* ~ v̥yrai, *ž̥ò·t̥ε* ~ ž̥òlę, -ei).

2.2.4. Šnektoje dar vartojami ir **redukuotieji** balsiai, atsiradę žodžių gale iš senųjų trumpųjų balsių (daugeliu atvejų – ir iš -i, -j; žr. 4.2.3). Čia visai trumpųjų balsių sistemai atstovauja redukuotoji archifonema /ə/, kurios variantas po minkštojo priebalsio (čia, sekant K. Būga, žymimas ɥ) primena blankoką, bet dažniausiai skiemeninį [e], po kietojo (žymimas ɔ) – [ɛ]³. Kaip jau užsiminta (1.2; smulkiau žr. 4.2.1), Rozalimo šnektoje šie garsai gana reguliarūs.

² K. Garšva (1982b, 69) yra audicininiais eksperimentais parodęs, kad bent kai kuriose šiaurės panevėžiškių šnektose šie balsiai gali skirtis. Bet tai gal tik jo nagrinėtų konkrečių šnektų savybė: Rozalime to skirtumo, rodos, nėra.

³ Matyt, ne atsitiktinai senuosiuose epitafiniuose įrašuose (Stundžia, 1986) jie kartkartėmis žymimi ta pačia „lenkiška“ grafema y (plg. KAZIMLARYS, PONDATORYS, min. 1.1), kaip ir šiaurės žemaičių [e] (žr., pvz., Girdenis, 1980 ir min. lit.).

3. Kirčiuotų skiemenų vokalizmas

3.1. Aukštutinio pakilimo balsiai

3.1.1. Šnektoje aukštutinio pakilimo balsiams pridera ilgieji [i, u] ir pusilgiai [i., u.] (plg. 2.2.2).

3.1.2. Pusilgiai [i., u.] visada turi stiprųjį kirtį. Dažniausiai tai negalūninis senovinis kirtis, pvz.: *mī.gʷs*~mīgis, *vī.sʷs*~vīsas, *kū.lʷ*~kūlia, *kū.pstʷs*~kūpstas, *lī.pk*~līpk(i), *šū.sk*~šūsk(i), *dī.vanʷs*~dīvonas (-us) „kilimas (-us)“, *kī.betʷ*~kībyti („suvalkietiška“ lytis!) „kibinti“, *parsī.neše kū.betʷ*~parsinešė kūbilą. Bet tas pats atsitinka ir tada, kai panašus lyg ir atitrauktinis kirtis apibendrinamas visai paradigmai (dažniausiai 3b kirčiuotės vardažodžiuose, plg. Zinkevičius, 1966, 48; 1979): *gī.tomʷ* „giluma“, *gī.mene* „giminė“, *kī.berkštʷs* „kibirkštis“. Kad čia naujas, fonologijos atžvilgiu stiprusis kirtis, rodo paraleliniai variantai *kibeṛkštʷs*, *gimēnu*~giminių, kuriuos ir dabar dar neretai pasako senesnioji rozalimiečių karta (plg. dar 3.2.1 ir ypač 3.3.2).

3.1.3. Balsis [i], kirčiuotas silpnuoju (atitrauktiniu arba galūniniu, išlaikomu vienskiemenėse arba labai retose oksitoninėse lytyse) kirčiu, nepailgėja. Prieš minkštąjį priebalsį arba fonologinę pauzę jis tariamas kaip vidutinio pakilimo nelūpinis [e] (pvz.: *vēsʷ* ~ visì, *žēlʷs* ~ žiliūs, *gēlu* ~ gilių, *dvē* ~ dvì), prieš kietąjį priebalsį – kaip to paties pakilimo silpnai labializuotas [ø] (pvz.: *vōdʷs* ~ vidūs, *vōsu* ~ visū, *žōlʷs* ~ žilūs (-às), *lōs* ~ līs, *susīrōš* ~ susiriš, *pasakōs* ~ pasakis „pasakys“; žr. dar 2.2.3). Užpakalinis [u] šiais atvejais taip pat atvireja, bet tolesni garsai jam didelio poveikio nedaro, pvz.: *skōtʷ*~skutù, *tōpʷ*~tupì (-iù), *dō*~dù, *pōs*~pūs. Tie patys balsiai girdimi ir visuose kirčiuotuose dvigarsiuose, kurių pirmasis sandas trumpas: tvirtagaliuose (*teṛ.pēs*~tirpēs, *pōr.šte*~piřstai, *poł.ko*~pulką), „neocirkumfleksiniuose“ (turinčiuose vad. vidurinę atitrauktinio ar galinio kirčio priegaidę, pvz.: *šēltʷ*~šiltì, *vōlku*~vilkū, *połke*~pulkaì, *vōlks*~vilks, *gołs*~gulš) ir „neoakūtinuose“⁴ (turinčiuose staiginę atitrauktinio kirčio ar galinio skiemens priegaidę, pvz.: *pēlnʷ*~pilnì, *pōrmʷ*~pirmà, *iškōttu*~iškultū, *pōts*~pūls „pulš“).

Kad [i.] ir [e] bei [ø], taip pat [u.] ir [ø] yra poziciniai tų pačių dviejų fonemų variantai, rodo jų distribucija (žr. 1 lent.).

⁴ Šnektoje „neoakūtas“ gana panašus į vidurinę priegaidę – „neocirkumfleksą“, bet dažniausiai būna už ją staigesnis ir striukesnis; bent fakultatyviai rozalimiečiai jį tikrai skiria nuo „neocirkumflekso“ (plg. Garšva, 1977b, 35, 36 et passim; 1982b, 73; Kačiuškienė, 1984b, § 51). Dvigarsiniuose skiemenyse tą priegaidę žymime kairiniu ženkle (plg. J. Jablonskio įteisintą kuršaitinę [i, u] + R tipo dvigarsių akūto žymėjimo tradiciją bendrinėje kalboje), balsiniuose – vad. kirstinės priegaidės ženklu.

[i.], [e], [ō] ir [u.], [o] pozicijos

Garsas	Stiprusis kirtis		Silpnasis kirtis			Fonema
	(C)-C'	(C)-C	(C)-C'	(C)-C	(C)-#	
[i.]	+	+				/i/
[e]			+		+	
[ō]				+		
[u.]	+	+				/u/
[o]			+	+	+	

Matom, kad [i.], kirčiuotas stipriuotu kirčiu, vartojamas ir prieš minkštąjį, ir prieš kietąjį priebalsį; kai kirtis atitrauktinis, prieš minkštąjį priebalsį būna [e], prieš kietąjį – [ō]; panašūs ir [u.] santykiai su [o].

Fonologinį šių garsų tapatumą gražiai patvirtina automatinės kaitos, plg.: (aš) *rōšs* : (to) *rēšs* : (jōs) *rī.šs*, (aš) *tōps* : (jōs) *tū.ps* ir t.t. Jos rodo ir tai, kad didelės redukcijos sąlygomis atvirieji ir uždarieji /i, u/ alofonai labai funkcionalūs, nes padeda skirti formas, kurių galūnės yra sutapusios, plg.: *rōšs* ≠ *rī.šs*, *tōps* ≠ *tū.ps*. Tai savotiška vidinė fleksija ar bent jos užuomazga.

3.1.4. Ilgieji [i., u.] (atliepiantys bk *y, ĭ, ū, u*), kirčiuoti silpnuoju („neocirkumfleksinės“ ar „neoakūtinės“ priegaidės) kirčiu, tariami šiek tiek trumpėliau, bet vis tiek lieka pastebimai ilgesni už savo pusilgius atitikmenis. Šitoks tarimas galimas „senovinėse“ vienskiemenėse bei oksitoninėse lytyse (pvz.: *jī~jý* „ji“, *tū~tū*, *trīs~trýs*, *jūs~jús* „jūs“, *līs~lįs*, *pīks~pýks*, *grūs~grús* „grūs“, *nulūs~nuliūs*) ir – ypač dažnai – skiemenyse, turinčiuose tikrąjį (ne apibendrintą, plg. 3.1.2) atitrauktinį kirtį (pvz.: *tīlb~tyliū*, *grīštīb~grįžti*, *pīksb~pyksi* (-iū) „pýksi (-iu)“⁵, *dūstb~dūstū*, *apskūstb~apskūstà*).

„Visą“ kiekybę ir kokybę (minėtą 2.2.1) išlaiko stiprųjį (negalinį senovinį) kirtį turintys [i., u.]~bk *y, ĭ, ū, u*; jų ir priegaidės mažiausiai modifikuotos (pvz.: *tīlb~týli*, *drīstb~drįsta*, *kūgšb~kūgis* (-ius), *kūlb~kūli* (-iui), *skūsšb~skūši* (-iu), *šūstšs~siūstas*, *vīrēškšs~výriškas* (-us); čia priklauso ir sutrumpėjusios vienskiemenės formos: *gīk*, *līsk*, *pūsk*, *skūsk*...). Šie balsiai taip pat tariami skiemenyse, turinčiuose kirtį, apibendrintą 3a ir 3b kirčiuotės žodžių trečiajame nuo galo skiemenyje (plg. 3.1.2),

⁵ Šiaurės panevėžiškiams būdingas „rytietiškas“ būsimąjo laiko lyčių kirčiavimas – plg.: *rēšs*~*rīši* (-iū), „*rīši* (-iu)“, *nuskōšs*~*nuskūši* (-iū) „*nuskūši* (-iu)“.

– bent jau iš klausos jokio skirtumo neįmanoma pastebėti: *gí·vòl̥s̥* „gyvulys“ turi, rodos, visai tą patį [i̥], kaip ir *gí·vòl̥s̥*~gývulius, *ví·tòr̥s̥* „vyturys“ – kaip *ví·tòr̥s̥*~výturius (dažniau sakoma *víevers̥s̥* „vieversys; vieversius“)⁶.

3.2. Vidutinio pakilimo balsiai

3.2.1. Kirčiuoti [e̥, o̥] yra beveik tokie pat, kaip bendrinėje kalboje bei pietinių vakarų aukštaičių tarmėje, tik atrodo trumpėlesni (plg. 2.2.1); be to, [e̥] turi suužpakalėjusį pozicinį variantą [ɛ̥] (žr. 3.2.2, ypač 2 lent.). Kaip ir [i̥, u̥], su silpnuoju kirčiu jie tariami šiek tiek trumpiau⁷, pvz.: *rė̥ks*~rėks, *sė̥s*~sės „sės“, *tó̥s*~tōs, *jó̥s*~jōs, *tó̥*~tā, *jó̥*~jā, *anó̥*~anā (plg.: *tó̥* „toje“, *jó̥* „joje“, *anó̥* „anoje“), *rė̥k̥*~rėkì (-iù), *stó̥ros*~storōs, *žó̥s̥s̥*~žasiēs, *vó̥ks̥*~vogsi (-iù) „võgsi (-iu)“⁸.

Stipriojo kirčio pozicijoje [e̥, o̥] išlaiko visą būdingą kiekybę ir kitus prozodinius požymius, pvz.: *rė̥k̥*~rėkia, *tė̥v̥s̥*~tévas (-us), *lō̥p̥s̥*~lōpas, *stó̥ros*~stóros, *ō̥s̥o̥*~āša, *žō̥s̥b̥*~žāši, *grō̥št̥s̥*~grāžtas⁹, *bė̥k*, *rė̥k*, *pašó̥k*, (antrinė galūnė) *galvō̥* „galvoje“, *tó̥* „toje“. Kaip ir kitais atvejais, čia priskirtinos formos, turinčios apibendrintą trečiojo skiemens kirtį, plg. *dó̥b̥et̥e* „dobilai“ (pasakoma ir *dubō̥t̥e*~dobilai), *lō̥p̥en̥s̥* „lopinys“, *ó̥žal̥e* „ąžuolai“, *vė̥t̥om̥* „véluma“ ir *dó̥b̥et̥s̥*~dóbilus, *lō̥p̥en̥s̥*~lōpinius, *ó̥žal̥o̥*~ąžuolą, *vė̥t̥om̥o̥*~vélumą¹⁰.

3.2.2. Jau užsiminta (plg. 2.2.1, 3.2.1), kad [ɛ̥] yra balsio [e̥] pozicinis variantas (žr. 2 lent.). Jis būna po kietojo [t] (pvz.: *tē̥gd̥am̥* „lėkdamà“, *plē̥še*~plėšė, *kalē̥m̥s̥* „kalėjimas (-us)“), taip pat po atvirosios sandūros (*atē̥je*~atėjo¹¹). Vienas garsas ([ɛ̥]) vartojamas ten (pvz., absoliučioje žodžio pradžioje ir po minkštojo priebalsio), kur nebūna kito [ɛ̥]), – tarp jų yra papildomosios distribucijos santykis. Kadangi tai panašūs garsai, jie neabejotinai atstovauja vienai fonemai /e̥/. Šių garsų fonologinį tapatumą patvirtina morfologija: ir [e̥], ir [ɛ̥] gali būti, pavyzdžiui, tūpačių oksitoninių ē kamieno galūnių išraiška

⁶ Apskritai šios ir panašios lytys atrodo visiškai homoniminės.

⁷ Konkrečias jo rūšis žr. 3.1.3.

⁸ Dėl kirčio plg. 5 išn.

⁹ „Nosiniam“ bk *q* šnektos kirčiuotuose skiemenyse atliepia [o̥], niekuo nesiskiria nuo „senovinio“ [o̥] – bk *o* < *ā.

¹⁰ J. Kazlauskas (1968, 15t.) yra bandęs tokių lyčių ilgojo skiemens kirtį aiškinti fonologiškai; jam linkęs pritarti K. Garšva (1977b, 83; 1982, 71t.). Bet daug tikresnė čia atrodo minėta (3.1.2) Z. Zinkevičiaus (1966, 48; 1979) morfologinė interpretacija, dar anksčiau atsargiai teikta A. Salio (1992, 124). Ji ir paprastesnė, ir geriau paaiškina visus žinomus faktus: fonetines kirčiuotojo skiemens bei jo priegaidžių ypatybes, net tokius reiškinius, kaip *dubō̥t̥e* ar *vė̥g̥ē̥ta* (plg. K. Jaunius [Javnis, 1897, 207] paminėta senesnę lytį *vegē̥ta*~vėgėlė).

¹¹ Tai tarmei gana nebūdingas faktas, todėl galima manyti, kad čia būta kontrakcijos iš *atḁje*.

(ar išraiškos komponentai) – plg.: *dubē* „duobėje“ : *žulē* „žolėje“, *dubēs* ~ *duobés*(e) (!) : *žulēs* ~ *žolés*(e).

2 lentelė

[e·] ir [ɛ·] distribucija

Garsas	P o z i c i j o s			Fonema
	#-	C-	C'-	
[e·]	+		+	/e·/
[ɛ·]		+		

3.2.3. Apie [e, ɔ], balsių /i, u/ alofonus, žr. 3.1.3.

3.2.4. Kaip ir kiti šiaurės panevėžiškiai, rozalimiečiai turi periferines (tik skoliniuose ar šiaip naujažodžiuose pavartojamas) trumpąsias fonemas <e, ɔ>

(jos dažniausiai būna kirčiuotos ir todėl atstovaujamos pusilgių alofonų, pvz.: *irė·nə* ~ Irėnə, *kò·skɛs* ~ kiòskas, *nijò·le* ~ Nijòlė, *tapė·tɛ* ~ tapėtai „apmušalai“, plg. Kačiuškienė, 1984b, § 102 ir 164 [100 išn.]¹².

3.3. Žemutinio pakilimo balsiai

3.3.1. Rozalimo šnektoje [a, e] tipo balsiai gali būti trejų poskiekybės: trumpieji ([a, e (æ)], pusilgiai ([a·, e· (æ·)]) ir (kaip minėta 2.2.1) ilgieji ([a·, e· (æ·)]). Atvirieji (diftongoidiniai) [æ, æ·], daugeliu atvejų ir [æ·] pasirodo tik prieš kietuosius priebalsius ir, be abejo, yra atitinkamų [e] tipo balsių variantai. Šie dvejetainiai priešakinės eilės balsiai gerai skiriami ir nuosekliai vartojami (panašiai kaip ir /i/ alofonai [e] ir [ɔ], žr. 3.1.3).

Grynšios fonetikos požiūriu [e], [e·], [e·] yra veikiau vidutiniai negu žemutiniai garsai, bet glaudūs funkciniai santykiai su [a] tipo balsiais (žr. 3.5.3 ir 5 lent., 5.1.1) versta verčia juos skirti tam pačiam žemutiniam pakilimui, kuriam neabejotinai pridera [a], [a·] ir [a·] (plg. Pakerys, 1986, 26t.).

3.3.2. [a, e (æ)], kaip ir kiti trumpieji balsiai (žr., pvz., 3.1.3), galimi tik skiemenyse, turinčiuose silpnąjį kirtį, pvz.:

a) *àkɛs* ~ akis, *tàkɛ* ~ lekis¹³, *pàtɛ* ~ patis, *pètɛs* ~ petys, *gàrɛ* ~ gerà (atitrauktinis kirtis);

b) *kàs*, (nauj.) *tà, tè, ràs, tæk*s ~ tèks, *katràs* (senovinės vienskiemenės ir išimtinės oksitoninės formos).

¹² Panašus garsas, vartojamas, pavyzdžiui, įvardžiuose *kòks* „koks“, *tòks* „toks“, laikytinas /u/ alofonu – lyg tie žodžiai atlieptų bk *kùks, *tùks. Balsis, be abejo, apibendrintas iš oksitoninių netiesioginių linksnių.

¹³ Šnektoje *le junginys kietinamas (plg. dar: *tàs* ~ lès, *tàsɛ* ~ lėsa ir toliau tekste minimą *tàdɛs* ~ lėdas).

Stipriojo kirčio pozicijoje vietoj jų visada tariami pusilgiai [a, e. (æ)], pvz.: *á.kɔ* ~ *ákj*, *é.žb* ~ *ėži*, *á.głɛ* „egle“¹⁴, *tá.dɔs* ~ *lėdas*, *pá.tɔ* ~ *pāti*, *pé.tɔ* ~ *pėti*, *tá.kɔ* ~ *łku*, *rá.štɔ* ~ *ràsti*, *vé.štɔ* ~ *vèsti*, *rá.sk* ~ *ràsk(i)*, *vá.sk* ~ *vèsk(i)*. Kaip ir kitais panašiais atvejais (3.1.2, 3.1.4, 3.2.1), tie patys balsiai būna „daktiliniuose“ 3b kirčiuotėn žodžių skiemenyse, turinčiuose apibendrintą kirtį, pvz.: *á.velɔš* „avilys“, *pá.pét.vu* || *papółva* ~ *papilvė* (plg. Garšva, 1977b, 83), *pá.važɔ* || *pavàžɔ* ~ *pavažà*, *šé.pét.ɔ* || *šepetɔš* ~ *šepetys*, – pirmieji skiemenys atrodo tokie pat, kaip formose *á.vé.ɔ* ~ *ávilj*, *pá.pét.vɔs* ~ *pāpilver*, *pá.važɔs* ~ *pāvažas*, *šé.pétɔ* ~ *šėpetj*.

3.3.3. Be trumpųjų ir pusilgių žemutinių balsių, šnekta (kaip užsiminta 2.2.1) turi ir ilguosius [a, e. (æ)]. Dažnesnis iš jų yra [e. (æ)], vartojamas kirčiuotame žodžio kamienne vietoj *ę, pvz.: *brá.zla* ~ *brėzlė* „griežlė“, *isiré.žėš* ~ *įsirėžęs* „įtempęs jėgas“, *kė.štɔ* ~ *skėsti*, *mė.štɔ* ~ *mėsti* „maišyti (papr. alų)“, *nubrė.štɔ* ~ *nubrėsti* „nunokti“, *pasprė.štɔ* ~ *pasprėsti* „paspėsti“, *subrė.štɔ* ~ *subrėsta*, *tė.štɔ* ~ *tėsti*. Visų šių pavyzdžių kirtis yra stiprusis, tad [e. (æ)] tariamas beveik taip pat, kaip bendrinės kalbos prigimtinio ilgumo [e].

Kalbant K. Jauniaus žodžiais (Javnis, 1908–1916, 33), „per nago juodymę“ trumpėlesni šie (kaip ir kiti) balsiai būna silpnojo (atitrauktinio arba senovinio galinio) kirčio pozicijoje, plg.: *grá.žɔ* ~ *grėžù* „grėžiu“ : *grã.žɔ* ~ *grėža* „grėžia“, *ižgrė.štɔ* ~ *išgrėžti* : *ižgrė.štɔ* ~ *išgrėžti*, *pasprė.štɔ* ~ *pasprėsti* : *pasprė.štɔ* ~ *pasprėsti*; *grá.š* ~ *grėš*, *iškã.s* ~ *iškės*, *subrã.s* ~ *subrės* „subrės“. Bet ir čia jie kiek ilgesni, negu pozicinio ilgumo pusilgiai [e. (æ)] (žr. 2.2.2), plg.: *ižgrė.štɔ* ~ *išgrėžti* : *išvė.štɔ* ~ *išvėžti*, *grá.š* ~ *grėš* : *nã.šɔ* ~ *nėša*¹⁵.

Nosinio *ę raida šnekte kitokia, negu *ą, kuris panašiomis aplinkybėmis yra virtęs į [o] = [o] < *ā (plg. 9 išn.). Todėl ilgasis [a] pasitaiko tik vienskiemenių bei oksitoninių lyčių atviroje galūnėje ir atliepia bk o < *ā, o ne *ą, pvz.: *aná* ~ *anō*, *katrá* ~ *katrō* „katro, kurio“, *tá* ~ *tō*; po minkštojo priebalsio jis supriešakėja į [æ]: *já* ~ *jō*, *ni.šá* ~ *ni.tá* „nei šio nei to“. Pati pozicija lemia silpnąjį šių formų ir paties [a] kirtį¹⁶.

¹⁴ Žodžio pradžioje [e] (ypač [æ]) tipo balsis kartais verčiamas [a], bet tai nėra nuoseklus reiškiny, o ir pats balsis šioje pozicijoje retas. Viename kitame žodyje galimas net priešingas pokytis, – pvz., *ėstɔš* „asiūklis“ (plg. dar sen. pasvaliečių *ėšbš* – *ašis* [Javnis, 1897, 207]). Be išimčių e- → a- žodžio pradžios dvibalsyje ei-, pvz.: *ai.gáštɔš* – *eigastis* „eisenas“, *aikvótɔ* ~ *eikvóti*, *aiłɔs* – *eiliōs* „eilės“, *ai.tɔ* ~ *eiti*, net (nauj.) *ai.golɔš* „eigulys“.

¹⁵ Labiau čia tiktų tokios minimaliosios poros, kaip *patrė.štɔ* ~ *patrėsti* : *patrė.štɔ* ~ *patrėšti*, *tė.sɔ* ~ *tėsi* : *tė.sɔ* ~ *tėsi* (-iù), bet senoji karta žodžių *tesėti*, *trėšti* lyg ir nevartoja (vietoj *trėšti* kartais sakoma *trí.štɔ*).

¹⁶ Stiprusis galinis kirtis įmanomas tik morfologiškai sutrumpėjusiose ar oksitoninėse formose, pvz.: *anō* „anoje“, *galvō* „galvoje“, *katrō* „katroje“, *šók* „šok(i)“. Ilgojo [a] jose nebūna.

3.3.4. Nors pavyko rasti tik po vieną minimaliąją porą, įrodančią [e·] : [e.] ir [e·] : [e] priešpriešos realumą, – *mē·št̃b̃* ~ mėsti : *mė·št̃b̃* ~ mėti, (būs. L.) *má·s* ~ mėš: *màs* (žr. dar 15 išn.), o tokie pavyzdžiai, kaip *aná·* ~ anō : *aná*, *tá·* ~ tō : *tà*, ne visai patikimi¹⁷, vis dėlto nėra abejonės, kad [e· (æ·)] ir [e. (æ.)] bei [e (æ)] atstovauja skirtingoms fonemoms; tai pasakytina ir apie [a·] bei [a., a] (žr. 3 lent.).

3 l e n t e l ė

Žemutinių balsių distribucija¹⁸

Gar- sas	Stiprusis kirtis						Silpnasis kirtis						Fo- ne- ma		
	#-C'	#-C	C-C'	C-C	C'-C'	C'-C	#-C'	#-C	C-C'	C-C	C'-C'	C'-C		C-#	C'-#
[a.]	+	+	+	+											/a/
[a]							+	+	+	+					
[e.]	+				+										/e/
[æ.]		(+)				+									
[e]							+				+			+	
[æ]								(+)				+			
[a·]													+		/a·/
[e·]					+						+				/e·/
[æ·]						+						+		+	

Problemiškiausias yra fonemų /a·/ ir /e·/ santykis, nes jų priešprieša tomis pačiomis sąlygomis ne tik nepastebėta, bet, rodos, ir diachroniškai neįmanoma. Balsis [e·] yra susiformavęs tik žodžio kamiene (jei nekreipsime dėmesio į tą [æ·], kuris yra grynas [a·] supriešakėjimo padarinys), o [a·] – tik galūnėse. Be to, vienintelėje galimoje žemutinių balsių eilių priešpriešos pozicijoje – absoliučioje žodžio pradžioje – nei balsiui [e·], nei [a·] nebuvo iš ko atsirasti. Vadinas, apie savarankiškas fonemas /a·/ ir /e·/ galima kalbėti tik su nemaža išlyga. Abi drauge jos tikrai kontrastuoja kitoms balsinėms fonemoms, bet jų tarpusavio opozicijos kaip ir nėra¹⁹. Bet jeigu pripažis-

¹⁷ Iš tikrųjų autentiškesnės atrodo formos, turinčios ilgą akūtinę galūnę: *aná·* „ana“ ≠ *anó·* ~ *aná·* ≠ *anō·* „anoje“, *tá·* „ta“ ≠ *tó·* ~ *tā·* ≠ *tō·* „toje“ (K. Jaunius [Javnis, 1898, 4] yra žymėjęs „teorinį“ šių lyčių ciklumfleksą).

¹⁸ Lentelė nerodo /a, e/ alofonų, susidarančių dvibalsiuose, plg.: *ká.íl̃š̃* ~ káilis (- ius) : *kóil̃.ks̃* ~ kailiukas, *voí.k̃š̃* ~ vaikas : *voí.k̃e* ~ vaikai, *plá.uk̃š̃* ~ pláukas (- us) : *pláuk̃é.l̃š̃* (= *pláuk̃é.l̃š̃*) ~ plaukėlis, *peíl̃.l̃š̃* ~ peilis : *peíl̃ú.k̃š̃* ~ peiliukas, *vé.i.d̃š̃* ~ véidas : *vè.i.d̃e* ~ veidai.

¹⁹ Žinoma, jeigu rimtais kalbos faktais nelaikysime jaustukų *ā·* ~ *ā!*, *ē·* ~ *ē!*

tame trumpųjų /a/ ir /e/ fonologinį savarankiškumą²⁰, būtų nelogiška kitaip vertinti ilguosius jų koreliatus (žr. dar 5.1.1).

3.4. Kintamojo pakilimo balsiai (poliftongai)

3.4.1. Poliftongai (sutaptiniai dvibalsiai) [ie, uo] priskirtini ilgiesiems vienabalsiams – laikytini kintamojo pakilimo balsiais²¹. Laikyti juos fonemų junginiais sunku vien todėl, kad dėl savo poliftongiškumo (slankumo, „daugiabalsiškumo“²²) ir [ie], ir [uo] sunkiai suskaidomi į tokius du aiškesnius garsus, kurie atlieptų kokiems atskiriems trumpiesiems balsiams, tikrai atliekantiems atskirų fonemų vaidmenį. Šių garsų pradžia atrodo artimesnė ilgiesiems [i, u], negu trumpiesiems [i, u], o pabaiga svyruoja plačiausiu diapazonu – nuo [e, o] iki labai atvirų [æ, a] ar net redukuoto [ə] (plg. Jurgelionis, 1911, § 16 ir 18; Bendiks, 1972, 37–39; Girdenis, 1981, 60): baigiamoji tarimo fazė labai priklauso nuo tolesnio garso ir kalbėjimo stiliaus. Bet svarbiausias argumentas, visiškai įrodantis panevėžiškių [ie, uo] vienafonemiškumą (vadinasi, ir priklausymą balsių sistemai), yra nuoseklus jų virtimas trumpaisiais balsiais nekirčiuotuose skiemenyse, niekuo nesiskirias nuo panašaus kitų ilgųjų balsių pokyčio (žr. dar 4.1.1–4.1.5), plg.: *kúojb* ~ *kúoja* ≠ *kójb* ~ *kója*, bet *kujl-te* ~ *kuojýtė* = *kujl-te* ~ *kojýtė*, *grúodžs* ~ *grúodas* ≠ *grú:džs* ~ *grúdas*, bet *grudžú.kžs* ~ *gruodžiukas* = *grudžú.kžs* ~ *grūdžiukas*, *kuotu* ~ *kuolū* ≠ *kú.lu* ~ *kūliū* ≠ *kò.lu* ~ *kuliū* „(širšių) lizdų“, bet *kuotá.lu* ~ *kuolėliū* = *kuotá.lu* ~ *kūlēliū* = *kuotá.lu* ~ *kulėliū*, *riektb* ~ *riėkti* ≠ *rēktb* ~ *rėkti* ≠ (apsi)*ri.ktb* ~ (apsi)*rikti*, bet *rikí.mžs* ~ *riekimas* = *rikí.mžs* ~ *rėkimas* = (apsi)*rikí.mžs* ~ (apsi)*riekimas*. Taip pat [ie, uo] pakitę ir prielinksniuose bei šiaip proklitikuose, pvz.: *ví.dava ver'evš* ... *ju sturèsenš* ~ ... juo („kuo“) storesnės, *išėi.dava dó.betu*. *pjáutb nu sáulės tækos* ~ ... nuo sáulės tekos („nu saulėtekio“), *pri raté.le pri.trenb pri.trenb to.šėi.vò šú.lu*. ~ prie ratėlio...

Kaip matyti, nekirčiuotas [uo] (kartu su [o] ir [u]) nuosekliai virsta į [u], o [ie] (kaip ir [e] bei [i]) – į [i]. Tai koreliacijų pluoštų /i, i/, ie, e/ ↔ /u, u/, uo, o/ neutralizacija – lemiamas dvibalsių vienafonemiškumo įrodymas (plg. Trubetzkoy,

²⁰ Jiems taip pat nepavyko (tikriausiai ir neįmanoma) rasti nė vienos minimaliosios poros (plg. 14 išn.), bet /a/ : /e/ teoriškai galėtų kontrastuoti absoliučioje žodžio pradžioje.

²¹ Šios pažiūros, kaip matėm (2.1.2), laikosi visi tarmės tyrėjai (plg. dar Girdenis, 1981, 70, 126). Tiktai K. Garšva (1977a, 85; 1982b, 66 ir kt.), sekdamas, kaip rodytų pavyzdžiai, L. Hjelmsevu (1936–1937, 28) ir galbūt J. Kazlausku (1966, 75), [ie, uo] skaido į fonemų junginius.

²² Šis bruožas – ryškių tarpinių garsų, arba glaidų, buvimas (plg. Gerullis, 1930, XVII, XX) labiausiai krinta į akis, kai bet kurios lietuvių tarmės ar bk [ie, uo] lyginami su italų kalbos [ie, uo]: pastarieji skamba beveik kaip [iε, uɔ]. (Į tai viename pokalbyje yra dėmesį atkreipęs italų baltistas prof. habil. dr. G. Michelinis.)

1977, 106f.)²³. Tiesa, pasitaiko ir išimtinių pokyčių, plg.: *liēšt̃ь* ~ liēžti : *lež̃ũ.vьš̃* ~ liež(i)ùvis, *griñiene* ~ Grinienė : *pl̃ũ.ŋgene* ~ Plūngienė arba *óž̃at̃as* ~ ážuolas (us) (smulkiau apie tai – 4.1.5), bet ir čia [*ie, uo*] keičia trumpas vienabalsis.

Sudėtiniai dvibalsiai ([*ai, au...*]) tokiose kaitose nedalyvauja – jų vienbalsėjimas galimas tik galūnėse ir, be to, tai grynai diachroninis reiškinys: šalia (*vaĩk*)-*ε* ~ (vaik)-aĩ, (*sak*)-*o* ~ (sak)-aũ nėra alomorfų {*ai, -au*} (smulkiau žr. 4.3.4 ir 44 išn.). O *dağ̃aũ* „daugiau“ tipo „unikumais“ nieko negalima įrodyti, nes tai grynčiausia (matyt, disimiliacinės prigimties) išimtis – šiaip sakoma tik *áukšt̃as* ~ áukštas : *áukš̃č̃aũ* ~ aukščiaũ, *pl̃aũ.kь* ~ plaũkia : *pl̃aũk̃ĩ.m̃as* ~ plaukimas, *vaĩk̃as* ~ vaĩkas : *vaĩk̃ė.l̃ьš̃* ~ vaikėlis (žr. Kačiuškienė, 1984b, § 105). Vadinasi, sudėtiniai dvibalsiai yra visai kitos paradigmos nariai, susiję veikia su mišriaisiais dvigarsiais, o ne [*ie, uo*].

3.4.2. Kaip ir kiti ilgieji balsiai, [*ie, uo*] ilgiausi ir artimiausi bk [*ie, uo*] būna stipriojo kirčio skiemenyse, pvz.: *diēṽas*~Diėvas, *j̃ieška*~ieško, *uōto*~uōl̃a²⁴, *ṽuo-gos*~(v)úog̃os, *diēmed̃ьš̃*~ diēmedis, *s̃uod̃eñas*~s̃uodinas (-us). Tokie pat [*ie, uo*] skamba lytyse, kurių kirtis apibendrintas visos paradigmos „daktiliniame“ skiemenyje (žr. 3.1.4, 3.2.1tt.), pvz.: *d̃uod̃am̃as* „duodamà“, *d̃uoñkep̃ьš̃* „duonkepys (-is?)“, *š̃iēm̃-p̃joṽьš̃* || *š̃iēm̃p̃joṽьš̃* „šienp̃jovys“. Trumpėlesni, bet vis tiek ilgi [*ie, uo*] tariami tada, kai kirtis būna silpnasis, plg.:

a) *diēnos*~dienōs : *diēnos*~diēnos, *giēsmeš̃*~giesmēs : *giēsmeš̃*~giesmēs, *pard̃uot̃as*~parduotà : (su) *pard̃uot̃as*~(su) pard̃uota (u), *juōk̃as*~juok̃us : *juōk̃as*~juōkas;

b) *j̃ie*~j̃ie „j̃ie“, (su) *tuō*~(su) túo, *tuōs*~túos, *anuōs*~anúos, (būs. I.) *pas̃ijuōks*, *pas̃ikviēs*, *parvaž̃uōs*~parvažiúos.

3.5. Ilgųjų ir trumpųjų balsių opozicijos

3.5.1. Mūsų nagrinėjimas parodė, kad tiriamoji šnekta (be abejo, ir visi šiaurės panevėžiškiai) kirčiuotuose skiemenyse skiria aštuonias ilgąsias balsines fonemas: /i/, *ie*, *ẽ*, *e*, *a*, *o*, *uo*, *u*/. Jų pozicijas ir svarbiausius alofonus galima apibendrinti taip (žr. 4 lent.).

²³ Lietuvių ir latvių [*ie*] vienafonemiškumą intuityviai jau 1912 m. buvo konstatavęs L. Ščerba (1983 [1912], 14; trumpai apie tai žr. Girdenis, 1986). Vėlesniais laikais lietuvių [*ie, uo*] ilgųjų balsių (monoftongų) sistemos nariais nedvejodamas ir smulkiau neargumentuodamas laikė didysis lenkų indoeuropeistas J. Kuryłowiczius (plg. Kuryłowicz, 1977, 216).

²⁴ Tai išimtis – žodis veikiausiai atėjęs iš bendrinės kalbos. Šiaip prieš [*uo*] (atrodo, visada, bet plg. Kačiuškienė, 1984b, § 119 [45 išn.]) pridėdamas ryškesnis ar blankesnis *v-*, pvz.: *ṽuod̃æg̃as* „uodega“, *ṽuod̃as* „uodas“, *ṽuog̃os* „uogos“. Panašiai prieš *ie-* pridėdamas *j-*, pvz.: *j̃iēš̃em̃as* ~ (j̃)iēš̃mas, *j̃ieška* ~ ieško, *j̃iēṽas* ~ ievà, bet kartais *ieñas* ~ iena (plg. Kačiuškienė, ten pat, 44 išn.). Tas *j-* išlieka ir tada, kai nekirčiuotas [*ie*] suvienbalsėja, pvz.: *j̃aēšk̃ó̃t̃ь* ~ iešk̃ó̃ti, *j̃aṽũ.te* „Ievutė“ (pasakoma ir *j̃iṽũ.te*).

Ilgųjų balsių distribucija (Plg. 3.2.2, 3.3.3)

Ilgieji balsiai	P o z i c i j o s				Fonemos
	#-	C'-C'	C'-C	C-	
[iː]	+	+	+		/iː/
[ie]	(+)	+	+		/ie/
[eː]	+	+	+		/eː/
[ɛ]				+	
[e]		+			/e/
[æ]			+		
[aː]	+			+	/aː/
[oː]	+			+	/oː/
[ó]		+	+		
[uo]	(+)			+	/uo/
[úo]		+	+		
[uː]	+			+	/uː/
[ú]		+	+		

Kad kiekvienas iš šių balsių gali atlikti skiriamąją funkciją, rodo kad ir tokios minimaliosios poros:

a) *li·stb ~ lįsti : liēstb ~ liēsti, riēktb ~ riēkti : rē·ktb ~ rēkti, kē·stb ~ kēsti „skėsti, plėsti“ : kē·stb ~ kēsti, šviēs : švā·s ~ švēs;*

b) *tā· ~ tō : tó· ~ tā, kúojbš ~ kúojas : kójbš ~ kójas : kújbš ~ kújis (-us);*

c) *klé·tb ~ klétį : kló·tb ~ klóti, lí·nɔs ~ lýnas (-us): lú·nɔs ~ liúnas (-us), liēp·tb ~ liēpti : lúōptb ~ liuōbti.*

Trečiosios (c) grupės pavyzdžių labai maža. Žodžio pradžioje ilgieji balsiai apskritai reti²⁵, o galūnėse, prieš kurias geriausiai ir dažniausiai galėtų būti realizuojama tembrinė (kietųjų ir minkštųjų priebalsių) koreliacija (plg. Grammatika, 1985, 30, ypač § 19 pavyzdžius), ilgųjų balsių kaip ir nėra.

Apie tai, kad /a/ ir /e/ neturi bendros stipriosios pozicijos žr. dar 3.3.4 (ir 3 lent.).

3.5.2. Bandytas skaidyti ilguosius balsius (pvz., Garšva, 1982b, 66 *et passim*) į kiekybei indiferentiškų fonemų /i, e.../ ir ilgumo prozodemos junginius ([iː] = /i/ + /ː/, [eː] = /e/ + /ː/...) pjaunasi su elementariais fonemų sintagminės identifikacijos princi-

²⁵ Plg. *édɔ ~ éda : (su) ó·dɔ ~ (su) óda*. Bet *oda*, be abejo, pridera „naujažodžiams“; nesame visai tikri ir dėl šio žodžio priegaidės (atrodo, ji svyruoja net to paties informanto kalboje).

pais. Net pats tokio skaidymo klausimas nekorektiškas, kadangi tarmė neturi savų (neperiferinių) fonemų, kurios galėtų sudaryti „neutralų“ [e, o] pamatą (smulkiau žr. Girdenis, 1981, 192 [67 išn.]; 1983, 380t. [55 išn.]; Kačiuškienė, 1982b, 41t.; 1984b, § 142; plg. Lehistė, 1970, 43). Negalėdami suskaidyti [e, o] ir respektuodami vadina- mąjį apibendrinimo principą (El'mslev, 1960, 326t.), savarankiškoms fonemomis turi- me laikyti ir kitus ilguosius balsius.

Visiškai tie patys motyvai neleistų ilgujų balsių laikyti ir junginiais, susidedančiais iš dviejų vienodų fonemų ([i] = /i/+i/, [e] = /e/ +e/...): ši interpretacija taip pat rei- kalautų trumpųjų neperiferinių *[e], *[o].

3.5.3. Iš to, kas pasakyta anksčiau (3.1.2, 3.1.3 ir 1 lent., 3.2.4, 3.3.2, 3.3.4 ir 3 lent.), aišku, kad šnekta kirčiuotuose skiemenyse skiria keturias savas ir dvi periferines **trumpąsias** balsines fonemas: /i, e, a, u/, <e, o>. Gausiausiai alofonais (jeigu nekalbėsime apie 18 išn. paminėtas variacijas sudėtiniuose dvibalsiuose) pasižy- mi /i/ ir /u/, tarpusavio priešpriešos silpnumu – /a/ ir /e/.

Trumpųjų balsių opozicijas galima parodyti šiomis minimaliosiomis poromis:

a) *išlī.ptb* ~ išlīpti : *išlė.ptb* ~ išlėpti, *išli.pɤs* ~ išlipus : *išlė.pɤs* ~ išlėpus, *išlėpsɤ* ~ išlipsi (-iù) „išlipsi (-iu)“ : *išlėpsɤ* ~ išlepsi (-iù) „išlėpsi (-iu)“, *išlōps* ~ išlips : *išlėps* ~ išlėps; *gūlb* ~ gūli : *gālb* ~ gāli, *gōlb* ~ gūli (-iù) : *gālb* ~ gāli (-iù); *atkū.štɤ* ~ atkūsti : *atkā.štɤ* ~ at- kūsti, *atkōš* ~ atkūs : *atkās*;

b) *lī.ktb* ~ līkti : *li.ktb* ~ liukti „(nu)lėpti“ : *sukī.štɤ* ~ sukīšti : *sukū.štɤ* ~ sukūšti „sukiužti“, *sukėšɤ* ~ sukėši (-iù) „sukėši (-iu)“ : *sukōšɤ* ~ sukōši (-iù) „sukūši (-iu)“ (bet *lōks* ~ līks ≈ *lōks* ~ liuks „(nu)lėps“, *sukōš* ~ sukīš ≈ *sukōš* ~ sukūš, žr. 2.2.3 ir 2 išn.).

Kitų priešpriešų tikrumą rodo distribucija (žr. 5 lent.).

Visos trumposios balsinės fonemos galimos po pauzės; /i, e/ ir <e> būna po minkštojo priebalsio, /u/ ir <o> – po minkštojo ir po kietojo priebalsio, /a/ – tik po kietojo priebalsio. Taigi po priebalsių /a/ ir /e/ opozicija neutralizuojama²⁶. Ta neutra- lizacija bei jos išryškinamas koreliacinis /a/ ↔ /e/ santykis įrodo, kad šios abi fonemos yra to paties žemutinio pakilimo (plg. 3.3.1 ir 5.1.1) ir viena kitai kontrastuoja kaip priešakinės (/e/) ir užpakalinės (/a/) eilės balsiai (nors kaip garsai [a] ir [a.] artimesni vidurinei eilei – žr. 2.2.2 ir 2.2.3, ypač balsių „trikampių“).

3.5.4. Kirčiuotų ilgujų ir trumpųjų balsių opozicijas rodo šie pavyzdžiai: *vī.rɤs* ~ vī- ras : *vī.rɤs* ~ vīrus, *trī.s* ~ trīs : *trōs* ~ trīs, *tī.kɤ* ~ tykī : *tėkɤ* ~ tikī, *mē.štɤ* ~ mėsti : *mē.štɤ* ~ mėsti, *mā.s* ~ mēs : *mās* ~ mēs (žr. 3.3.4), *šū.štɤ* ~ siūsti : *šū.štɤ* ~ siūsti, *paskū.s* ~ paskūs „paskūs“ : *paskōs* ~ paskūs. Kintamieji /ie, uo/ trumpųjų koreliatų neturi, o fonemoms /e/

²⁶ Jeigu [l, d] būtų tik /t, d/ alofonai, /a/ : /e/ kontrastuotų, pavyzdžiui, žodžiuose *ne.tā.kɤs* ~ ne tākas: *netā.kɤs* ~ netėkus. Bet šiaurės panevėžiškiai tam tikrais atvejais [ɛ, dʒ] fakultatyviai keičia į [l, d], plg.: *plāčɤš* ~ placiūs → <plātɤš>, *gaidžɤš* ~ gaidžiūs → <gaidɤš> (Zinkevičius, 1974), o toks morfono- loginis išlyginimas galimas tik tada, kai tarmė turi savarankišką fonemą /l, d/.

lr /o/ labai silpnai kontrastuoja periferiniai <e, o>, plg.: *jó·da* ~ *jódo* (← *jó·dety* ~ *jó·dyti*) : *jò·da* ~ *jòdo*, (su)*é·stas* ~ (su)*éstas* : *é·stas* ~ *éstas*. Bet garsų (ne fonemų) lygmenyje jau galima kalbėti apie [e] ↔ /e/, [o] ↔ /o/ kiekybinę priešpriešą, plg.: *vė·sb* ~ *visi* : *vė·sb* ~ *vėsi*, *šò·kš* ~ *šukės* : *šò·kš* ~ *šokiūs*, *atkòs* ~ *atkūs* : *atkòs* ~ *atkās* „atkās“, *sulòs* ~ *sulis*, *ulòs* ~ *uliós* „uliós“.

Kai kirtis būna stiprusis ir trumposios fonemos išlaiko kokybę, /i/ : /i/ (= [I.]), /u/ : /u/ (= [u.]) kontrastas remiasi tik palyginti blankiais prozodiniais požymiais²⁷. Stipriausias jis esti (nors tai ir paradoksaliai skamba) s i l p n o j o kirčio skiemenyse. Bet čia trumpųjų fonemų /i, u/ alofonai jau ima atitrūkti nuo savo tikrųjų funkcinių koreliatų /i, u/ – persimeta prie kitų fonemų.

5 l e n t e l ė

Trumpųjų balsinių fonemų pozicijos

Fonemos	Pozicijos		
	#–	C'–	C–
/i/	+	+	
/e/	+	+	
/a/	+		+
/u/	+	+	+
<e>	+	+	
<o>	+	+	+

4. Nekirčiuotų skiemenų balsiai

4.1. Žodžio kamieno vokalizmas

4.1.1. Nekirčiuotuose žodžio kamieno skiemenyse galimi tik t r u m p i e j i balsiai: nežemutiniai [i, u] bei jiems ekvivalentiški [e, o] ir žemutiniai [e, a]: visos opozicijos, susijusios su kiekybe, n e u t r a l i z u o j a m o s. Kaip minėta (3.4.1), prieškirtiniuose skiemenyse reguliarius priešakinio koreliacijų pluošto /i/ : /i/ : /ie/ : /e/ archifonemos atstovas yra kraštutinis trumpasis balsis [i]; užpakaliniam pluoštui /u/ : /u/ : /uo/ : /o/ panašiai atstovauja [u]²⁸; pokirtiniuose skiemenyse dažniausiai tariami atvirieji alofonai [e, o]. Žemutinio pakilimo balsių /e/ ↔ /e/ koreliaciją čia pakeičia kiekybei ir eilei indiferentiška archifonema /A/, po minkštųjų priebalsių realizuojama

²⁷ J. Kazlauskas (1968, 19) yra net manęs, kad šiaurės panevėžiškiai kiekybės opozicijas visai esą panaikinę, bet ši nuomonė empiriškai jau seniai paneigta (žr. Kačiuškienė, 1982b).

²⁸ Tai bendra vad. gradualinių („laipsniškų“) opozicijų savybė – jų archifonemoms apskritai linkę atstovauti kraštutiniai (uždariausi arba atviriausi) nariai (žr. Trubetzkoy, 1977, 73 [b atvejį]).

trumpuoju priešakiniu balsiu [e (æ)]. Panašiai turėtų būti neutralizuojamas ir /a/ ↔ /ɑ/ kontrastas, bet, kaip jau matėme (3.3.3), /ɑ/ žodžio kamienne nevartojamas.

4.1.2. Taigi prieškirtiniuose skiemenyse rozalimiečiai skiria tik balsius [i, u] ir [e, a] (kai kurie kiti šiaurės panevėžiškiai – [e, o] ir [e, a], kartais [e, u] ir [e, a]). Pirmoji pora atstovauja visiems nežemutiniams balsiams, antroji – visiems žemutiniams, plg.: *vĩ.sas* ~ *vĩsas* : *visiems*, *gĩ.vas* ~ *gĩvas* (-us) : *givė.nemas* ~ *gyvėnimas*, *riēstb* ~ *riēsti* : *ritĩ.mas* ~ *rietimas*, *ē.gelbš* ~ *ėglis* „kadugys“ : *iglũ.kas* ~ *ėgliukas* „t.p.“, *tũ.p* ~ *tũpi* : *tupėtb* ~ *tupėti*, *rũ.ktb* ~ *rũkti* : *rukĩ.mas* ~ *rũkimas*, *pũodas* ~ *pũodas* (-us) : *pudė.lbš* ~ *puodėlis*, *šó.ktb* ~ *šókti* : *šukinėtb* ~ *šokinėti*, *grō.štās* ~ *grąžtas* : *gruštė.lbš* ~ *grąžtėlis* (žr. dar 3.4.1), *brá.zla* ~ *brėzlė* „griezlė“ : *brežlũ.ke* ~ *brėžliukė*, *pė.še* ~ *pėšė* : *pešĩ.mas* ~ *pešimas*. Ši neutralizacija, atodo, yra visiška: tokių žodžių, kaip *ritĩ.nbš* ~ *rytinis* ir *ritĩ.nbš* ~ *ritinis* be konteksto neįmanoma atskirti. Kategoriškai tvirtinti, kad taip yra visame šiaurės panevėžiškių areale, būtų gal ir per drąsu (plg. Garšva, 1982b, 69), bet kaip tada aiškintini prieškirtiniai [e, o] (~ bk y, ū), daug kur (pvz., apie Pasvalį, Vaškus) tariami *gevė.ñomas* ~ *gyvėnimas*, *grōdė.lbš* ~ *grūdėlis* tipo atvejais?

4.1.3. Pokirtinių skiemenų balsiai taip pat visiškai trumpinami, tik čia nežemutinius balsius dažniausiai pakeičia atvirieji [e, o], plg.: *darbinĩ.kas* ~ *darbinỹkas* : *ú.kenėkas* ~ *úkiņkas* (-us), *diēn* ~ *dienà* : *pũ.zdenbš* ~ *pũsdienis* (-ius), *matĩ.tb* ~ *matyti* : *lá.istėtb* ~ *láistyti*, *rupėtb* ~ *rũpėti* : *sukė.mpetb* ~ *sukėmpėti*, *vælėtb* ~ *velėti* : *šó.ktæltb* ~ *šóktelėti*, *pó.sokbš* ~ *pósūkis* (-ius), *pásakotb* ~ *pásakoti*, *pápoše* ~ *pàpuošė*; taip būna net tokiuose naujažodžiuose, kaip *roņ.kšlōštš* ~ *raņkšluostis*. Balsio [ō], nereto kitose šiaurės panevėžiškių šnektose, čia nepastebėta, plg.: *ú.kenėkas*, *val.dėškās* ~ *valdiškas* (-us) (Rz) ir *ú.kėñokās*, *val.dōškās* (Ps).

4.1.4. Ir prieškirtiniuose, ir pokirtiniuose skiemenyse galima išvelgti l i n i j i n i o p o s i s t e m i o²⁹ tendenciją – polinkį po minkštųjų (ypač t a r p minkštųjų) priešbalsių skirti tik [i (e)] ir [e (æ)] tipo balsius, plg.: *čũ.ptb* ~ *čiũpti* : *čipinėtb* ~ *čiupinėti*, *džó.ve* ~ *džióvė* : *dživōn* ~ *džiovinù*, *šũ.vb* ~ *siuva* : *sivinėjb* ~ *siuvinėja* (-u, -i), *nešó.dava* ~ *nešiódavo* : *vá.ikščedava* ~ *váikščiodavo*, *žó.pelbš* ~ *žioplỹs* (-ius) : *žiplũ.kas* ~ *žiopliukas*, *žũ.r* ~ *žiũri* : *žirėtb* ~ *žiūrėti*³⁰. Bet tokio griežto nuoseklumo, kaip G. Kačiuškienės (1984b) tirtose šnektose, mums aptikti nepasisėkė: Rozalimo apylinkėse neretai pasakoma ir *čūpinėtb*, *šūvinėjb*, *žūplũ.kas* (bet, atrodo, tiktai *žirėtb*).

4.1.5. Tam tikrais išimtiniais atvejais neaukštutiniams nekirciuotiems balsiams, ypač [ie], gali atstovauti ir [e (æ)], pvz.:

²⁹ Dėl sąvokos žr. (Trubetzkoy, 1977, 104). Apie šį reiškinį šiaurės panevėžiškių šnektose daugiausia yra rašiusi G. Kačiuškienė (1984b, § 120, ypač 51 išn).

³⁰ Dažnai sakoma ir *žėtb* (taip pat *žėjo* „žiūrėjau“, *žėje* „žiūrėjai“, *žėje* „žiūrėjo“, *žės* „žiūrėsi (-iu)“ ir t.t.).

a) *gædó·tʰ* ~ giedóti, *letú.vʰs̄* ~ lietùvis, *ležú.vʰs̄* ~ liež(i)ùvis, *mægó·tʰ* ~ miegóti, *sedé·tʰ* ~ sédėti, *sæno·jʰs̄* ~ sienójas (-us), *vegé·tʰa* ~ vėgėlė, *vænúolæks̄* ~ vienúolieka (?) „11“ (plg. *galé·tʰ* ~ galėti : *galatī·neš̄* ~ galėtynės [Zinkevičius, 1966, 75tt.]);

b) *pasmí·rdelʰs̄* ~ pasmírdėlis (-ius), *skru·zdæla* „skruzdėlė“, *vaitækú·nene* ~ Vaitiekūnienė, *végæ·tʰa* „(nauj.) vėgėlė“, *vó·ketʰs̄* ~ vókietis.

Užpakalinis nekirčiuotas [a], kuris turėtų panašiai atliepti kirčiuotiems [o·, uo], pasitaiko tik viename kitame žodyje: (ret.) *gí·valʰs̄* ~ gývolis (-ius) „gyvulys (-ius)“ (plg. š. žem. *gí·vūolis* „t.p.“), *ó·balʰs̄* „obuolys (-ius)“, *ó·žalʰs̄* ~ ažuolas (-us). A. Baranauskas dar mini deminutyvą *padē·lʰs̄* = *padé·lʰs̄* ~ puodėlis (Baranovskij, 1898, 74).

Kokį griežtesnį dėsningumą sunku čia išvelgti – nerado jo nė G. Kačiuškienė (1984b, § 122–123), ypač smulkiai išnagrinėjusi šias išimtis. Aišku tik viena: visiškai reguliariose ir produktyviose kaitybos bei darybos paradigmosse galimas tik [i (e)], plg.: *diēnos* ~ diēnos : *dinō* „dienoje“, *kiētʰ* ~ kietī : *kitúos* ~ kietúos(e), *pédas* ~ pėdas (-us) : *pidám* ~ pėdám, *té·ve* ~ tėvaĩ : *tivám* ~ tėvám ir *dinæ·tʰa* ~ dienėlė, *kité·senʰs̄* ~ kietėsnis, *kitú·mʰs̄* ~ kietumas, *pidé·lʰs̄* ~ pėdėlis, *pivæ·tʰa* ~ pievėlė, *tivé·lʰs̄* ~ tėvėlis (bet plg. *vevėřšú·kʰs̄* || *viveřšú·kʰs̄* ~ vieversiuškas ir A. Baranausko (Baranovskij, 1898, 74) *peāwe·tʰa* = *pevæ·tʰa* ~ pievėlė). Čia, kaip matom, dažniausiai priklauso oksitoninės linksnių formos ir tie priesagų vediniai – deminutyvai, būdvardžių laipsniai, veiksmazodžių abstraktai ir pan., kuriuos beveik galima laikyti atitinkamų pamatinių žodžių lytimis. Kai darybos santykiai ne tokie akivaizdūs ir apie nuoseklią paradigmą kalbėti sunku, gana tikėtinas [e (æ)]. Toks *ležú.vʰs̄* visai menkai besusijęs su retai tepavartojamu veiksmazodžiu *liēštʰ* ~ liēžti, net *mægó·tʰ* nuo daiktavardžio *miēgʰs̄* ~ miēgas ar esamojo laiko *miēgʰ* ~ miēga skiria kelios derivacijos pakopos.

Visa tai, taip pat [e (æ)] įsitvirtinimas priesagose leidžia manyti, kad [e (æ), a], nekirčiuotuose skiemenyse kartkartėmis atstovaujantys fonemoms /e·, ie, o·, uo/, yra archajiškesnis reiškinys – ankstesnės padėties pėdsakas. Seniau tarmėje, matyt, kiekvienam tų ilgujų fonemų prototipui (tai turėjo būti ne dabartiniai garsai, o *ē, *ē̄, *ā, *ō) atliepdavo [e (æ)] ir [a] – tarmė šiuo atžvilgiu bus nesiskyrus nuo dabartinių širvintiškių. Vėliau, įsigalėjus pozicinei priebalsių palatalizacijai bei ją lydėjusiai labializacijai ir dabartiniams stipriai palatalizuojantiems arba labializuojantiems nežemutiniams ilgiesiems balsiams /e·, ie, o·, uo/, palankiomis paradigmėmis sąlygomis ėmė rasti uždaresni nekirčiuoti tų balsių pakaitalai [i (e), u (o)], padėję išlaikyti visas atitinkamų skiemenų priebalsių savybes (ypač palatalizaciją bei labializaciją) ir todėl mažiau griovę fonetinį morfemų tapatumą. Be to, tie naujieji garsai iš pradžių galėjo būti ne visai trumpi, – vadinasi, ir savo kiekybe bei įtempimu artimesni ilgiesiems.

Tai visiškai natūralus vyksmas, bet, kaip rodo gana gausios išimtys ir ką tik paminėti A. Baranausko laikų deminutyvai (*padė.l̥š̥, pev.é.ta*), vis dėlto jis bus buvęs gana ilgas ir prieštaringas.

Sinchronijos požiūriu archajinės [*e* (*æ*)] : */ie, e/* ir [*a*] : */uo, o/* kaitos, be abejo, priskirtinos morfonologijai – tikras fonologinis reiškiny yra tik neutralizacija */i/ : /iː/ : /ie/ : /eː/* → [*i* (*e*)], */u/ : /uː/ : /uo/ : /oː/* → [*u* (*o*)] (plg. Kačiuškienė, 1984b, 100 [§ 122]).

4.2. Redukuotieji galūnių balsiai

4.2.1. Jeigu Rozalimo šnekta būtų tirama be platesnio visų šiaurės panevėžiškių konteksto, redukuotųjų („murmamųjų“) balsių tikrumo klausimo, ko gero, nė nekiltų. Čia tie garsai beveik visada tariami gana aiškiai (žr. 2.2.4), jeigu tik kalbama per daug neskubant ir jei tiesiai po šių balsių neina žodis, prasidedantis balsiu, pvz.: *pasí.m̥s sá.ujo l̥onu. | tei i.br̥ū.k̥ par tuos peil̥š̥ // to.sá.ujo apveř.č̥b runk̥õ | i.sk̥õ.ĩ.ta(s) s̥ú.k̥ i.br̥ū.k̥ i.br̥ū.k̥* ~ Pasiima sáują linū, tei i(r) braūkia par tuos peiliūs; tą sáują apveřčia ranko(jè), i(r), skaitos, sūka i(r) braūkia, ir braūkia; *dabà žm̥õ.g̥s(s) su žm̥õ.g̥s næs̥õ.ĩ.n̥s* ~ Daba(ř) žmogūs su žmogū („žmogumi“) nes(u)eina (bet plg.: *nu.devĩ.n̥u. m̥é.tu. | tarn.á.u.ĩ i.š̥.é.j.õ | i.m̥el̥d̥en̥š̥ pas.tamuš.á.it̥* ~ Nuo devynių mētų tarnáuti išėjaū į Meldiniūs pas Tamošaitį : *tarn.á.ut̥ n̥æb̥ú.va. l̥àb̥e soňk̥s* ~ Tarnáuti nebūvo labiaī („labai“) sunkū. Šnekteje, kaip jau sakyta (2.2.4), mažų mažiausiai skirtini du redukuoto balsio tipai – priešakinis [*ɨ*] ≈ [*e*] ir užpakalinis arba vidurinis [*ɤ*] ≈ [*ɛ*] ar [*ɔ*], bet, gerai įsiklausius, galima pastebėti, kad abu šie variantai būna kiek atviresni atviroje galūnėje (pvz.: *t̥ak̥s̥ ≈ t̥ak̥^(e)* ~ takū, *v̥õšt̥s̥ ≈ v̥õšt̥^(e)* ~ vištà, *ž̥al̥s̥ ≈ ž̥al̥^(e)* ~ žalià (-iū, -i), *ž̥õ.d̥s̥ ≈ ž̥õ.d̥^(e)* ~ žõdį), uždaresni – uždaroje galūnėje (pvz.: *t̥ak̥s̥ ≈ t̥ak̥^(ɨ)s̥* ~ takūs, *v̥õšt̥s̥ ≈ v̥õšt̥^(ɨ)s̥* ~ vištàs, *ž̥al̥s̥ ≈ ž̥al̥^(ɨ)s̥* ~ žaliàs (-iūs), *ž̥õ.d̥s̥ ≈ ž̥õ.d̥^(ɨ)s̥* ~ žõdis)³¹. Palikę nuošaly hipotezę, teigiančią, jog tomis pačiomis sąlygomis gali kontrastuoti dvejopi tos pačios eilės redukuotieji balsiai (Ručinskaitė, 1984)³², galėtume sakyti, kad tarp visų šių garsų yra papildomosios distribucijos

³¹ Tuos skirtumus yra jau pastebėjusi G. Kačiuškienė (1983), nors ji daugiausia tyrė šnektas, kuriose šie balsiai atskirais segmentais tariami daug rečiau ir silpniau.

³² Tokiais atvejais, kaip *g̥er̥s̥* ~ geriū ir *g̥er̥s̥* ~ gerì, tam tikro subtilaus skirtumelio gal esama ir Rozalimo šnekteje. Bet, pirma, jis sutelktas ne galūnėje, o kamiene (antrojo žodžio [*e*] lyg siaurėlesnis) ir, antra, kaitaliojant tokias formas vietomis tame pačiame kontekste (pavyzdžiui, tyčia vartojant antrąją lytį su pirmojo asmens įvardžiu), nepastebėta jokios ypatingesnės informantų reakcijos. Gal čia tik reliktinis reiškiny, perduodamas iš kartos į kartą vaikystėje, kai kalbinė klausà būna ypač jautri (plg. Labov, 1978 ir Linell, 1979, 41f.)? Vis dėlto neužmirština, kad K. Jauniaus informatoriai, šiaurės panevėžiškių tarmės atstovai, vietomis yra girdėję net po kelis skirtingus redukuotus („trumpiausius“, „кратчайшие“) balsius (Javnis, 1897, 195).

antykis (žr. 6 lent.) ir kad jie visi atstovauja vienam fonologiniam elementui /ə/ (plg. Kačiuškienė, 1983, 34).

6 lentelė

Redukuotųjų balsių variantai

Redukuoti garsai	Pozicijos				Apibendrinti alofonai		Fonologinis elementas
	C-#	C-C	C'-#	C'-C	C-	C'-	
[ə]	+						/ə/
[bʲ]		+			[ɐ]		
[ɛ]			+				
[i]				+		[ɪ]	

4.2.2. Nors po minėto G. Kačiuškienės (1983) darbo, kuriame smulkiai apžvelgti bei kritiškai įvertinti ir ankstesni tyrimai šiuo klausimu, įrodinėti redukuotųjų balsių tikrumą reikėtų laužtis į atviras duris, vis dėlto dar kartą priminsime, kad, jų nepripažįstant, neįmanoma neprieštaringai paaiškinti daugybės tarmės faktų, – pavyzdžiui:

a) tokių opozicijų, kaip dgs. gal. *sveik̃tas* ~ sveik̃s (-às), *pl̃ok̃tas* ~ pl̃ok̃s (-às), *ṽol̃k̃tas* ~ vil̃k̃s : būs. l. *sveĩks* ~ sveĩks, *pl̃òks* ~ pl̃iks, *ṽòl̃ks* ~ vil̃ks;

b) *soňk̃tas* ~ sunkĩs (-iàs) : *soňks̃* ~ sunks̃i (-iù) „suňksi (-iu)“ tipo formų skirtumo (ypač nevienodo jų priebalsių minkštumo bei kietumo);

c) ryškiškos formų *var̃g̃tas* ~ var̃g̃s : *var̃ks* ~ var̃gs, *baũb̃tas* ~ baũb̃s : *baũps* ~ baũbs ir pan. priešpriešos;

d) visiškai skirtingo grupių š-, ž- + -as ir š-, ž- + -s traktavimo morfemų sandūroje, plg.: *išl̃ĩaũž̃tas* ~ išl̃ĩaũž̃s (← {šl̃ĩaũž̃-} + {-as}) : *išl̃ĩaũš̃* ~ išl̃ĩaũš̃ (← {šl̃ĩaũž̃-} + {-s}), *d̃or̃ž̃tas* ~ dir̃ž̃s (← {dir̃ž̃-} + {-as}) : (su)d̃or̃š̃ ~ (su)dir̃š̃ (← {dir̃ž̃-} + {-s}), *šaš̃tas* ~ šaš̃s (← {šaš̃-} + {-as}) : (nu)šaš̃ ~ (nu)šaš̃ (← {šaš̃-} + {-s}).

Kad tai (ypač paskutiniai du atvejai) – lemiami įrodymai, buvo aišku jau seniai: juos yra minėjęs ir K. Jaunius (Javnis, 1897, 196), ir Z. Zinkevičius (1966, 119), ir kiti autoriai (pvz., Girdenis, Zinkevičius, 1966, 143 [20 išn.]). Todėl redukuotą balsį, kaip savarankišką fonologinį elementą, būtinai reikėtų postuliuoti, net jeigu nebūtų nė mažiausios segmentinės jo žymės. Juk fonema (kaip dažnai mes tai užmirštame!) – pirmausia f u n k c i n i s , o ne garsinis elementas³³.

³³ Neiškenčiame nepacitavę: „il faut les [unités phoniques] (įterpta cituojant –A.G., G.Ž.) considérer comme des entités différentielles dont le propre de ne pas confondre les unes avec les autres“ (Saussure, 1967, 303) ir „Les phonèmes sont avant tout des unités oppositives, relatives et négatives“ (t.p., 164). Dabartiniai fonetikai ir net fonologai tiesiog neleistinai dažnai ignoruoja šias principines tezes.

Fonologinis /ə/ statusas didesnių abejonių nekelia: šis elementas (tikriau sakant, jo konkrečios realizacijos, apibendrintos 6 lentelėje) atstovauja visiems trumpiesiems nekirčiuotų galūnių balsiams, todėl laikytinas jų visų a r c h i f o n e m a , turinčia diferencinius požymius /' + balsis' (& '– kirčiuotas') & '– ilgasis'/.

4.2.3. Išvadą, kad archifonema /ə/ atstovauja visiems trumpiesiems galūnių balsiams, gerai (išskyrus vieną kitą mažmožį) paremia ir diachroniniai argumentai.

Lygindami šiaurės panevėžiškių tarmę su lietuvių kalbos situacija, susidariusia po Leskieno dėsnio (jeigu nesigilinsime į detales – praktiškai su dabartine bendrine lietuvių kalba), iš karto matome, kad priešakinis archifonemos /ə/ atstovas vartojamas vietoj bet kurio užpakalinio ar suužpakalėjusio trumpojo balsio, einančio po kietojo priebalsio; priešakinis atstovas būna vietoj trumpojo priešakinio balsio arba panašaus užpakalinio balsio, ėjusio po minkštojo priebalsio. Kaip matyti, tarmėje būta visiško trumpųjų balsių priešakėjimo nekirčiuotoje („iš prigimties“ ar dėl kirčio atitraukimo) pozicijoje [C'–(C)#].

Tai žinomi dalykai, todėl pasitenkinsime tik keliais būdingesniais pavyzdžiais:

a) *vai̇k̄as* ~ vaikas (< *-as), *šak̄as* ~ šakàs (< *-ās), (su) *šak̄as* ~ (su) šakà (< *-ā), *av̄el̄as* ~ avelès (< *-ēs) „avis“, (su) *av̄el̄as* ~ (su) avelè (< *-ē), *tu̇rḡas* ~ tu̇rgus, *sū̇n̄as* ~ sūnùs (< *-us), (su) *vai̇k̄as* ~ (su) vaikù (< *-ō), *vai̇k̄as* ~ vaikùs (< *-ōs), *sū̇n̄as* ~ sūnus (< *-ūs[?]);

b) *kl̄ėt̄as* ~ klėtis, *žū̇v̄as* ~ žuvìs (< *-is, *-īs), *v̄es̄as* ~ visì (< *-ē), *šū̇k̄as* ~ šukès (< *-ēs), (su) *kat̄as* ~ (su) katè (< *-ē);

c) *žāl̄as* ~ žālias (plg. a), *žāl̄as* ~ žaliàs (-iùs), *karāl̄as* ~ karālius, (su) *žāl̄as* ~ (su) žalià (-iù).

Kiek problemiškesni šie atvejai:

a) *ak̄as* „akys“, *bról̄as* „brolis“ (< *-īs), *gaid̄as* „gaidys“;

b) *ak̄as* „akį“, *bról̄as* „broli“, *gaid̄as* „gaidį“;

c) *bról̄as* „broliui“, *vír̄as* „vyriui“, *vō̇r̄as* „viršuj“;

d) *pavā̇rḡas* „pavargus“, *suvā̇lḡas* „suvalgius“;

e) *mē̇n̄as* „mėnuo“, *rē̇m̄as* || *rē̇ma* „rėmuo“, *piēm̄as* || *piēma* „piemuo“, *tā̇š̄em̄as* || *tā̇š̄ma* „tešmuo“.

Pirmosios (a) ir antrosios (b) grupės pavyzdžiai rodo, kad tarmėje, prieš prasidedant žodžio galo redukcijai, *-ī, *-i jau buvo virtę trumpaisiais balsiais³⁴: *(ak-)-īs > *(ak-)-is >

³⁴ Tai visai tikėtina, kadangi [i·] yra pats trumpasis iš visų ilgųjų šiaurės panevėžiškių tarmės balsių: G. Kačiuškienės (1982b, 41) duomenimis, kirčiuotoje pozicijoje jis maždaug 1,3 karto trumpesnis už [u·], trumpiausia iš likusių ilgųjų balsių, ir 1,8 karto – už patį ilgąjį balsį [æ·]. – Apie panašius santykius bendrinėje kalboje ir šiaurės žemaičių tarmėje žr. (Vaitkevičiūtė, 1960, 216; Remenytė, 1992, 47t.; bet plg. Pakerys, 1982, 43tt.).

(*dk-*)-*ьš*. Trečiuoju (c) atveju paprasčiausia būtų rekonstruoti kitoms tarmėms gerai žinomą naudininko galūnę *-u – vietininką *ṽōrʃš* tada turėtume laikyti arba lytimi, negavusia „pridėtinio“ -(j)e < *-én (plg. Kazlauskas, 1968, 157t.), arba analogijos padariniu (ir kitų linksniuočių vietininko galūnė nebeturi -je, plg.: *runkō* „rankoje“, *žulē* „žolėje“). Ketvirtoji (d) grupė rodo, kad padalyviai ir moteriškųjų būtojo laiko dalyvių vienaskaitos vardininkai buvo praradę *-i jau prieš galūnių redukciją.

Kiečiausias riešutas, be abejo, yra paskutinė (e) grupelė: sunku patikėti, kad galinis cirkumfleksinis *-ō galėjo taip anksti sutrumpėti, kad dar patirtų ir redukciją. Turėdami galvoje lygiagrečiai vartojamą -a (matyt, reguliary *-ō raidos padarinį), galėtume įsivaizduoti, kad čia būta skirtingos oksitoninių ir neoksitoninių galūnių raidos: vienas alomorfas bus trumpėjęs kartu su akūtinėmis galūnėmis (vadinasi, Leskieno dėsnio laikais, – plg. Girdenis, 1991) ir vėliau patyręs redukciją (*-ō > *-u > -ə), kitas – evoliucionavęs kaip daugelis ilgųjų neakūtinųjų galūnių (*-ō > *-o (ā) > -a). Galima įsivaizduoti ir šnektų, turėjusių skirtingus *-ō atitikmenis, sąveiką: taip manyti leistų *səšəvə* || *səševə* „sesuo“, *šəvə* „šuo“ tipo lytys, kildintinos iš kitoms tarmėms būdingų *sesuvà* (*sesvà*), *šuvà*.

Šis nukrypimas į diachroniją nieku būdu neišsprendžia visų painių žodžio galo redukcijos klausimų – mes tik norėjome parodyti, kad padėtis nėra tokia idealiai paprasta, kaip kartais įsivaizduojama, ir kad mūsų nežinojimo ribos čia dar gana plačios.

4.2.4. Jau iš anksčiau pateiktų pavyzdžių galima matyti, kad šnektose (kaip ir apskritai šiaurės panevėžiškių tarmėje) prieš redukuotą balsį į priebalsių grupes -SR-, -TR- (t. y. tarp trunkiojo ir balsingojo priebalsio) įterpiamas aiškiai tariamas k o m p e n s a c i n i s balsis: [ɛ] (kitose šnektose – ir [o]³⁵) tarp kietųjų priebalsių ir [ɐ] – tarp minkštųjų, pvz.:

a) *ākētəs* ~ āklās, *šōkšənə* ~ šikšnà, *iōkerə* ~ tikrà (-ù), *ṽōkševəs* ~ viksvàs, (plg. pasvaliečių, linkuvių ir kt. *ākōtəs*, *šōkšəvə*, *iōkəvə*, *ṽōkšəvə*);

b) *bàšəbš* ~ basliūs, *gòdərə* ~ gudrì (-ià), *gíesəməš* ~ gíesmes, *sàpəvəš* ~ sàpnis „sapnas“, *úošəvəš* ~ úošvis (-ius)³⁶.

Kadangi prieš įterptinius [ɛ, ɐ] kirčiuotas skiemuo traktuojamas taip, tarsi jis būtų priešpaskutinis („moteriškasis“), – gali turėti silpnąjį kirtį, šie balsiai laikytini

³⁵ Neretai žymimo „neutraliojo“ [ə] niekur nesame pastebėję: visada įterpiamas garsas, sutampas su vienu iš „normalių“ trumpųjų vidutinio pakilimo balsių. Kas kita šiaurės žemaičių šnektos, kuriose toks fakultatyvinis įterptinis garsas tikrai pasitaiko (žr. Girdenis, 1968). Apie Akmenę, Klykolius, Vegerius jis jau beveik toks pat reguliarus, kaip ir rozalimiečių kompensaciniai balsiai.

³⁶ Pabrėžtina, kad /v, ṽ/ eina kartu su /l, ʎ/, /r, ʀ/, /m, m̃/ ir /n, ñ/ (plg. dar: *baškševəs* ~ baškšvas, *vəpsevə* ~ vapsvà, *baškševə* ~ baskšvì, *lātəvəš* ~ latviūs). Vadinasi, jų priklausymas balsingiesiems priebalsiams (žr., pvz., Girdenis, 1983, 186tt. [§ 109]) šiaurės panevėžiškių tarmėje motyvuotas ir šiuo atžvilgiu.

ne savarankiškomis fonemomis, o tik savotiškais redukuotojo /ə/ atgarsiais. Panašus, tik, žinoma, silpnesnis ir fakultatyvesnis atgarsis yra anaptiksė, pasitaikanti *veř(ə)vьš* ~ virvės tipo atvejais, pvz.: *tá.ikədava veř(ə)vьš_ve | stèpèrьš linènьš | ju_sturèsenьš* ~ Táikydavo virvės vė(1) stipriàs, lininès, juo storesnès (žr. Kačiuškienė, Girdenis, 1982)³⁷. Tam tikru priešakinio /ə/ varianto [ɐ] atgarsiu galima laikyti ir progresyvinę galinio priebalsio palatalizaciją, taip pat papildančią ir kompensuojančią išblėsusį priešakinį ar supriešakėjusį balsį³⁸.

4.3. Kiti žodžio galo balsiai

4.3.1. Be redukuotųjų, nekirčiuotose atvirosiose galūnėse dar vartojami šie balsiai:

$$\left[\begin{array}{ccc} & (u) & u \\ e & \varepsilon & (o) & o \\ & e & & \\ & & & a \end{array} \right]$$

Pvz.: *b r ó l ū* ~ brólių, *v α í k u* ~ vaikū, *s ò k t u* ~ suktū „suktų“, *š ò n ę* ~ šuniė, *ž é m ę* ~ žemė (-ei), *s k a i t ę* ~ skaitė, *r ò g ę* ~ rugiai, *k a ū l ę* ~ kiaulė (-ei), *l a ū k ę* ~ laukai, *à r ò* ~ ariaū, *ž á l ó* ~ žalia, *v a i k o* ~ vaika, *s ú n o* ~ sūnų, *s à k o* ~ sakaū, *k à t e* ~ katė, *ž é m e* ~ žemė, *b r ó l e* ~ brólio, *v í r a* ~ vėro, *s á k a* ~ sáko, *k a ū l a* ~ kiaulė.

Visi šie balsiai, ypač [a, e] ir [u (ú)] fakultatyviai ištariami ir kaip pusilgiai, pvz.: *v a r g u . v a r g é . l ū . g á l a . n æ m a t í t ь* ~ Vargų vargėlių gálo nematýti, *ž ū r ь | k à t e . p a r t a k ь | p á l ę . i s i k ó n d æ s* ~ Žiūriū – katė pařlekia, pėlę įsikándus, *n e k á . b d a v a m u n t m í t t u . | u n k u p ū s t u . | u n t a j æ r u* ~ Nekėpdavom ant miltų – an(t) kopūstų, ant ajerų. Dažnėliau, atrodo, pusilgės būna tos galūnės, kurios kadaise yra turėjusios ar bent galėjusios turėti kirtį – ypač tai pasakytina apie vadinamąsias antrines (paskutinio skie-mens netekusias) galūnes (pvz.: *t ó v o* || *t ó v o*. „lovoje“, *s á u l ę* || *s á u l ę*. „saulėje“)³⁹. Bet visa tai – tik nežymi tendencija.

³⁷ Teisybės dėlei pasakytina, kad, kaip rodo naujesni stebėjimai, ši anaptiksė nėra koks šiaurės panevėžiškių „šiboletas“: jos reiškinių pasitaiko net pietinėse vakarų aukštaičių šnektose – tikriausiai visur, kur tik cirkumfleksas sutelktas V+[r] tipo dvigarsių antrajame sande. Pvz.: *l a b á . i . b ū w o . w a r g a s* ~ Labai buvo vargas (Alvt), *s k e r d ž i u s b ū w o i t r t r i s p i e m e n i s b ū d a w u* ~ Skeřdzius buvo ir trys piemenys būdavo (Dkš), *i r v e r š i ū i r k á r v i ū b ū o m e l ž e m ū k é l o s* ~ Ir veřšių, ir kárvių buvo melžiamų kėlios (Gž), *j æ ū p a m i r š ū s b e (t) d á v i s k a . s u p r a n t ū* ~ Jaū pamiršus, bet dá(r) vėską suprantū (Vižainys), net *v i s k a d a l e g e i s p j é u d a o*. ~ Vėską dalgiais pjáudavo (Gž), *p a t i l p s i t* ~ patilpsit (KzR).

³⁸ Pirmoji tai užčiuopė E. Grinaveckienė (1961); svaresnį fonologinį pagrindimą žr. (Kačiuškienė, 1983, 32 [15 išn.]).

³⁹ Šių galūnių pusilgumą gali palaikyti šalutinis kirtis (plg. Kačiuškienė, 1984b, § 94–98).

Savaime suprantama, kad [ú] || [ù.], [ó] || [ò.], [e] || [e.], [ɛ] || [ɛ.] yra šalutiniai [u] || [u.], [o] || [o.], [a] || [a.], [e] || [e.] alofonai, pasirodantys po minkštojo arba, priešingai, po kietojo priebalsio. Vadinasi, čia turime asimetrišką posistemį, kurio aukštesniame pakilime trūksta priešakinio nelūpinio elemento.

4.3.2. Uždarosiose galūnėse padėtis būtų beveik tokia pat, jeigu neatsižvelgtume į tai, kad [a, e], reguliarūs atvirosiose galūnėse, čia pasitaiko tik kaip reta, morfologiškai griežtai motyvuota išimtis:

$$\begin{bmatrix} & (ù) & u \\ e & \varepsilon & (ó) & o \\ & (e) & & \\ & & & (a) \end{bmatrix}$$

Pvz.: (ret.) *s ú n u s* ~ sūnūs (dažniau – *sú ne* ~ sūnai, *toŕ ge* ~ tuŕgai), *s ò k t u s* ~ suktūs(i), *à k e š* ~ akiės, *d í r b e š* ~ dirbęs, *k è l e š* ~ keliaūs, *k à t e š* ~ katės, *ru õ š t e š* ~ ruošties „ruoštis“⁴⁰, *p r i p í t e s* ~ pripýlęs, *l à u k e s* ~ laukaiš, *ž ó t e s* ~ žolės, *k à ũ t e s* ~ kiaulės, *ž à l o s* ~ žaliūs, *ž á l o s* ~ žalios, *k a r á l o s* ~ karaliaūs, *d ō r v o s* ~ dirvos, *s ú n o s* ~ sūnaūs, *m á t e m* ~ mātēm, *m á t e t* ~ mātēt, *b á r e š* ~ bārēs(i), *m á t a m* ~ mātom, *m á t a t* ~ mātot, *s k a i t a s* ~ skaitos(i).

Po priešakinio balsio ([e] arba [ɛ]) galinis priebalsis suminkštėja (plg. 4.2.4); kitais atvejais tas garsas kietas net tada, kai po jo seniau būta priešakinio balsio (plg.: *m á t a t*, *s k a i t a s* ir *m á t e t*, *b á r e š*⁴¹). Šis kompensacinis minkštinimas, matyt, lemia tai, kad uždarųjų galūnių balsiai retai kada tebūna pusilgiai: priešakinių balsių trukmės ir spektro dalį čia sugeria suminkštėjęs priebalsis (plg. 38 išn. min. lit.) – nepriešakiniai balsiai tiesiog derinasi prie jų. Todėl šiaurės panevėžiškių tarmės magnetofono įrašuose priešakinius uždarųjų galūnių balsius, galima sakyti, visada girdėdavome trumpus, o nepriešakiniai balsiai kartkartėmis (žinoma, rečiau, negu atvirosiose galūnėse) pasitaikydavo ir pusilgiai, pvz.: *l ō n u . m à ž e s é d a v a m* / *m à ž e m a t ž é m e š* (Jnšk) ~ Linū mažaĩ sėdavom, mažaĩ mat žēmės, *o ņ o ņ t r o s v á l a n d o s* / *j á u j o*. (Ps) ~ Nuo antrės vālandos – jáujo(je), *o m e r ŗ g ō t e . r e i . k e i t y* / *k à ũ t e s l u ō p t y* / *k á r v e š m é l ū t y* (Ps) ~ O mergiõtei reĩkia eĩti kiaulės liuõbti, kárvės mėlžti⁴².

⁴⁰ A.Baranausko laikais sangražinės bendraties formantas, matyt, turėjo žemutinį balsį [e], pvz.: *dywėtias* = *dī-ve-tēš* ~ dīvyties „stebėtis“, *žeānetias* = *žē-ne-tēš* ~ žēnyties „tuoktis“ (Baranovskij, 1898, 75).

⁴¹ Panašus polinkis išlaikyti minkštą galinį priebalsį tik po priešakinio balsio pastebėtas rytinėse latvių kalbos šnektose, plg. aknystiečių *ved'ēš* „vedėsi“ : *doroās* „darosi“, *nesēt'* „nešėte“ : *dorōat* „darote“, *īsīm* „cisime“ : *zynām* „žinome“ (Ancītis, 1977, 135). Plg. dar kai kurių šiaurės žemaičių *bevė.izī.nī* „bematant“ : *dērbō.nt* ~ dirbant (Trk).

⁴² Rozalimo šnektos įrašuose tokių pavyzdžių, deja, nepavyko rasti, bet šiaip stebinti kalbą matyti ta pati tendencija.

Kaip jau sakyta, [a, e] šioje pozicijoje yra kaip ir „nedėsningi“ garsai, galimi tik antrinėse galūnėse; prie jų šlyja [u], nes tokios lytys, kaip *sūnūs*, retai kada bepasakomos. Vadinasi, uždaryjū galūnių vokalizmas linkęs į horizontalų linijinį posistemį, susidedantį (eliminavus šalutinius alofonus [o] ir [ɛ]) iš dviejų vidutinio pakilimo balsių: lūpinio [ø] ir nelūpinio [e].

4.3.3. Visi neredukuoti galūnių balsiai, be jokios abejonės, laikytini ne trumpųjų, o ilgųjų balsių alofonais (plg. Kačiuškienė, 1982b, 44; 1984b, § 125–126). Tai, kad šie garsai nėra trumpųjų fonemų alofonai, pirmiausia rodo jų pusilgiai fakultatyviniai variantai: tų variantų retumas ir nereguliarumas nėra esminis dalykas – svarbu, kad jie apskritai galimi. Antra, visą trumpųjų nekirčiuotos galūnės balsių posistemį yra užėmęs „universalus“ jo narys – archifonema /ə/, atstovaujama įvairios kokybės redukuotųjų balsių (žr. 4.2.1). Nekirčiuotose galūnėse (skirtingai negu nekirčiuotuose žodžių kamieno skiemenyse) balsių kiekybės koreliacija neutralizacijos nepatiria – ji tik transformuojama pagal bendrą taisyklę (A – bet kuris neredukuotas balsis):

$$\bar{A} : A (\|A.) \rightarrow A (\|A.) : ə$$

Todėl, pavyzdžiui, balsis [u.] kirčiuotame kamieno skiemenyje laikytinas fonemos /u/ alofonu; nekirčiuotame kamieno skiemenyje [u] atstovauja nežemutinei užpakalinei archifonemai /U/; nekirčiuotoje galūnėje abu šie garsai yra fonemos /u/ variantai⁴³.

4.3.4. Apibendrintas nekirčiuotų galūnių ilgųjų balsių posistemis būtų toks:

$$\begin{array}{l} / \quad u \\ \grave{e} \quad o \\ (e) \quad a \end{array}$$

Visos fonemos (išskyrus, žinoma, /e/, kuri po minkštųjų priebalsių atstovauja žemutinio pakilimo archifonemai /A/) geriausiai realizuojamos atviroje galūnėje (žr. 4.3.1), plg.: *vīru* /vī·ru/ ~ vīrų, *vīre* /vī·rɛ/ ~ vīrai⁴⁴, *vīro* /vī·ro/ ~ vīrą, *vīra* /vī·ra/ ~ vīro.

⁴³ Geriausiai žinomas panašios alofonų perkaitos pavyzdys yra danų fonemos /t/ : /d/, žodžio pradžioje manifestuojamos priebalsiais [t'] : [d], žodžio gale ir prieš galinį [ə] – [ɔ] : [ø] (Fischer-Jørgensen, 1956, 150; Koefoed, 1967, 106 ir min. lit.).

⁴⁴ Tiriamosios šnektos duomenimis negalėtume paremti G. Kačiuškienės (1984b, § 108) atsargaus teiginio, kad -e ~ bk -ei (-iai), -ɛ ~ bk -ai (-ei) ir -ø ~ bk -au gali būti atitinkamų dvibalsių (-[ei] = /e/ + /j/, -[ai] = /a/ + /j/, -[au] = /a/ + /v/) pozicinė manifestacija. Kol neturime visai patikimų priešingų argumentų, paprasčiausia šiuos garsus tapatinti su fonemomis /e/ ir /o/ ir manyti, kad galūnių

4.3.5. Savičiausias ilgųjų galūnės balsių posistemio bruožas yra sistemos **p r a g a**, atliepanti priešakinės eilės aukštutinio pakilimo balsiui: paprastai nesimetriškose sistemose gausesnė būna kaip tik priešakiniai balsiai⁴⁵. Todėl /u/ atrodo lyg neorganiškas prielipas, atsiradęs dėl kokių nefonologinių aplinkybių: arba dėl kirčiuotos pozicijos alofonų⁴⁶ apibendrinimo, arba dėl gerokai skirtingų tarmių sąveikos (žr. 6.1.4). Antroji versija, turint galvoje tokias formas, kaip *súnūs* ir kt., atrodo realesnė; be to, šios prielaidos viena kitos nešalina: alofonų apibendrinimo bei išlyginimo tendencija ypač turėjo sustiprėti tarmių kontaktų sąlygomis.

Tarmių sąveikos hipotezę labai stiprina tai, kad kaip tik tose pačiose lytyse, kurios atrodo problemiškos (žr. 4.3.1 ir 4.3.2 išretintai pateiktus pavyzdžius), vakarų aukštaičiai, šiaip jau trumpinantys nekirčiuotas galūnes, – jurbarkiečiai, veliuoniškiai, šiauriniai Prūsų Lietuvos aukštaičiai, daugelis vadinamųjų šiauliškių – turi ilgąjį [u], plg. jurbarkiečių *sú-nu-s* ~ *súnūs*, *sú-ru-s* ~ *sūrūs*, *nó-su* ~ *nósų* „nosių“, *ē.ī.tu* ~ *eītų* ir vns. gal. *grážu* ~ *grāžų*, *mǣ.du* ~ *mēdų* (Grinaveckienė, 1957, § 78–79; transkripcija modifikuota cituojant), Prūsų Lietuvos žvejų tarmės *þí-ru* ~ *výrų*, *þó-ukietšu* ~ *vókiečių*, *baltū-ju* ~ *baltūjų*, *sùktu* ~ *sùktų* ir *sú-nu* ~ *súnų* (Gerullis, Stang’as, 1933, 29, 34, 40, 49)⁴⁷.

Tik vienokiu ar kitokiu alomorfo apibendrinimu galima paaiškinti [a, e] atsiradimą uždarosiose antrinėse galūnėse. Pirminės šio tipo galūnės vietoj baltų *-ā, *-ē turi -o, -e (plg.: *galvos* ~ *galvōs*, *gálvos* ~ *gálvos*, *kárvēs* ~ *kárvēs*, *kàtēs* ~ *katēs*, *ká-tēš* ~ *kātēs*), todėl tokios lytys, kaip anksčiau (4.3.2) paminėtos *má.tem*, *má.tef*, *bá.reš*, *má.tam*, *má.tat*, *sko.ĩ.tas*, dabartinės sistemos atžvilgiu nėra reguliarios. Jų balsis gali būti apibendrintas iš „trečiojo asmens“, paveldėjusio atvirosioms galūnėms būdingus [a, e] < *-ā, *-ē (pvz.: *má.ta* ~ *māto*, *sko.ĩ.ta* ~ *skaĩto*, *má.te* ~ *mātē*, *bá.re* ~ *bārē*), arba išlikęs kaip pėdsakas senesnės sistemos, veikiausiai turėjusios [a, e] < *ā, *ē visuose nekirčiuotuose skiemenyse (žr. 4.1.5). Maišantis skirtingų tarmių ele-

---

vienbalsėjimas tik išplėtė tų fonemų distribuciją (pavyzdžiui, /e/ dabar galima po visų kietųjų priebalsių – ne tik po [t]).

⁴⁵ Tuo remdamiesi, kai kurie kalbininkai (pvz., Burwell, 1970, 13f.) yra bandę neigti keturkampį baltų vokalizmo modelį, teikiamą J. Kazlausko ir V. Mažiulio. Bet iš tikrųjų padėtis nėra tokia paprasta, kadangi u ir o tipo balsiai turi papildomą l a b i a l i z a c i j o s požymį, labai padidinantį jų diferencijavimo galimybes.

⁴⁶ Turimi galvoje skiemenys, kirčiuoti arba pagrindiniu, arba š a l u t i n i u kirčiu.

⁴⁷ Dar keli pavyzdžiai, užrašyti 1975 m. vasarą Žagarės apylinkėse (Stungių ir Veršių kaimuose): *dàba jau, l í-g u- s* (~ *lýgūs*) *vìsti, l í-ŋ k s m u- s* (~ *lińksmūs* „linksmi“) *bùwom vístílek, àstuõñū* (šlekiavimas!) *m æ t ù k u-* (~ *metùkų*) *pradé:jau tarná.uĩ, te- ká.rve turé:je | v ì s t u dáuğáu* (plg.: *l.vìdu | l.vìdu àtnes* ~ *į vldų, į vldų àtnesà*), *nebùwa tó-kū- tákū- | kad, val.dze r ú p t. t u-* (~ *rúpytų* „aprupintų“) *šènu(s) žmó-nis* (šifruota iš J. Pabrėžos ir B. Stundžios darytų magnetofono įrašų). Maždaug tais pačiais atvejais [u] tariamas ir gretimoje Šakynos šnektoje (žr. Jonaitytė, 1960, 154t.).

mentams, [o, e] (arba, tikriau sakant, [o., e.]) pirmiausia turėjo pasirodyti tose uždariosiose galūnėse, kurios galėjo būti ir nekirčiuotos, ir kirčiuotos (bent šalutiniu kirčiu). Vėliau, įsitvirtinus visuotiniam kirčio atitraukimui, *-a.s* → <-o.s>, *-e.š* → <-e.š> tipo svyravimus pradėta lyginti – tam lyginimui bei apibendrinimui turėjo paklusti ir nekirčiuojamos galūnės *-a.s*, *-e.š*⁴⁸. Be to, nereikia užmiršti, kad išimtinių formų *má.tem̃*, *má.tat* ir kt. galūnės balsiai seniau nebuvo žodžio gale ir todėl turėjo kisti taip pat, kaip ir būdami nekirčiuotose priesagose ar šiaip pokirtiniuose skiemenyse.

Kaip ten bebūtų buvę iš tikrųjų, kalbėti apie tolydžią šiaurės panevėžiškių vokalizmo raidą visose pozicijose nelengva: ir plika akimi matyti, kad galūnių (ir ne tik galūnių) vokalizmas šioje tarmėje yra sluoksniuotas – susidedantis iš kelių heterogeniškų diachroninių klodų.

5. Fonologinė sistema

5.1. Fonemų inventorius ir svarbiausios pozicijos

5.1.1. Visos balsinės fonemos gali būti vartojamos tik vienoje stipriojoje, arba relevantinėje, pozicijoje – kirčiuotame skiemenyje (žr. 3.1.1–3.5.4). Čia jų sistema tokia:

/i·	u·	i	u
ie	uo		
e·	o·	<e>	<o>
(e·)	a·	e	a/

Kirčio stiprumas ar silpnumas didesnės reikšmės neturi. Kiekybės (ir įtempimo) suvokimui silpnasis kirtis sudaro net palankesnes sąlygas: juo kirčiuotuose skiemenyse trumposioms fonemoms /i, u/ atstovauja alofonai, smarkiai nutolę nuo ilgųjų /i·, u·/ (žr. 3.1.3, 3.5.4). Bet, kita vertus, čia tarp minkštojo ir kietojo priebalsio (pozicijoje [C'–C]) linkstama neutralizuoti trumpųjų /u/ ↔ /i/ eilės koreliaciją (prisimintinos tokios homoniminės lytys, kaip *sukòš* ~ sukìš ≈ *sukòš* ~ sukiùš, – žr. 2.2.3, 3.5.3). Stipriojo kirčio atvejais tos fonemos gerai skiriamos.

⁴⁸ Čia prisimintinas garsusis *feeding rules* principas (Kiparsky, 1968, 196ff.): visos kalbos linkusios fonologines taisykles apibendrinti ir „išdėstyti“ taip, kad jos būtų kuo plačiau ir nuosekliau panaudojamos.

Visais atžvilgiais silpna /a/ ↔ /e/ koreliacija, neutralizuojama po visų priebalsių (žr. 3.5.3 bei 5 lent.) ir menkai realizuojama absoliučioje žodžio pradžioje (žr. 3.3.2, ypač 14 išn.). O apie netiesioginę /a/ ir /e/ opoziciją galima kalbėti tik todėl, kad šie balsiai santykiauja su /a/ ir /e/ maždaug taip pat, kaip ir kiti vienodo pakilimo ilgieji ir trumpieji balsiai: {/u/ ↔ /i/} : {/u/ ↔ /i/} = {/a/ ↔ /e/} : {/a/ ↔ /e/}. Jeigu [e·] laikytume tik fonemos /a/ alofonu, atsirastų spraga ties pačiu balsių sistemos pagrindu: {/u/ ↔ /i/} : {/u/ ↔ /i/} = {/a/ ↔ □} : {/a/ ↔ /e/}.

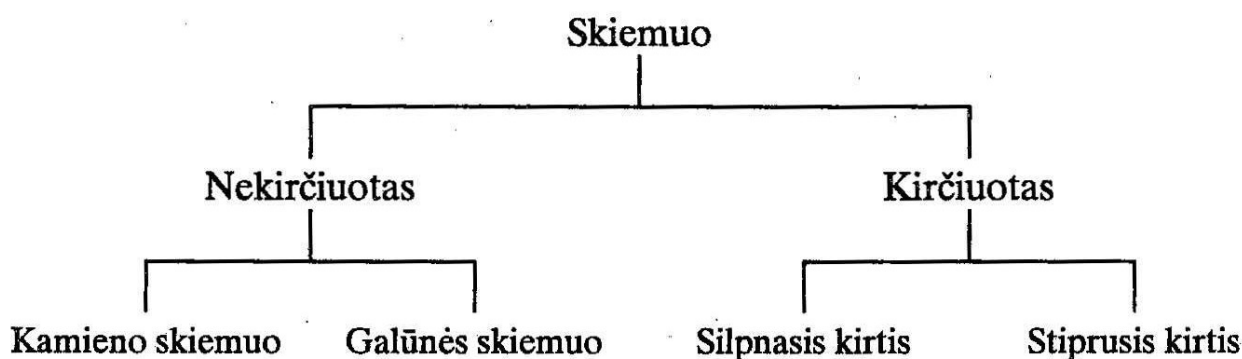
Nuosekli eilės požymio neutralizacija ir pats koreliacijos silpnumas rodo, kad fonemos /a, e/ ir /a·, e·/ sudaro gana savarankišką klasę, priešpriešinamą visiems kitiems balsiams. Būtent tai (plg. 3.3.1 ir 3.5.3) ir leidžia jas laikyti to paties – žemutinio – pakilimo balsiais.

5.1.2. Tiriamojoje tarmėje (ir šnektoje) balsių kiekybės koreliacija daug reljefiškesnė ir, jeigu galima taip sakyti, fonologiškesnė, negu bendrinėje kalboje ir pietinėse vakarų aukštaičių šnektose. Tai, kad trumpieji balsiai čia sudaro organišką vienovę, tiesiog kategoriškai priešpriešinamą ilgiesiems balsiams, įrodo jų „susilieėjimas“ į vieną archifonemą /ə/ nekirčiuotose galūnėse (žr. 4.2.1–4.2.3), taip pat kiekybės opozicijų neutralizacija nekirčiuotuose kamieno skiemenyse, kur visai balsių sistemai atstovauja trumpieji [i (e), e, a, u (o)] (žr. 4.1.1–4.1.5). Tas reiškinys paryškina ir nežemutinių bei žemutinių balsių priešpriešą, nes, kaip matėme (4.1.1 ir 4.1.2), ten, kur kiekybė negali atlikti skiriamosios funkcijos, visos nežemutinio pakilimo fonemas pakeičia du archifonemų atstovai – [i (e)] ir [u (o)], linkę sutapti po minkštųjų priebalsių (žr. 4.1.4).

5.1.3. Savaime suprantama, kad šiaurės panevėžiškių šnektose yra labai sustiprėjęs kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenų kontrastas. Kirtis čia stipriai c e n t r u o t a s, galima net sakyti „dinaminis“⁴⁹ – susijęs su įvairių opozicijų neutralizavimu nekirčiuotose pozicijose (plg. Kuryłowicz, 1968, 9). Bet pačios nekirčiuotosios pozicijos distinktyvinių galimybių atžvilgiu nėra visai monotoniškos. Žodžio kamieno nekirčiuotieji skiemenys, pasižymintys ypač skurdžiomis balsių opozicijomis, čia kontrastuoja galūnės skiemenims, kuriuose tos opozicijos (nors ir gerokai modifikuotos, jeigu lyginsime jas su stipriųjų pozicijų inventoriumi) daug įvairesnės ir gausesnės (plg. 4.2.1, 4.3.4). Tai lyg koks tiltelis per prarają, skiriančią kirčiuotuosius skiemenis nuo visiškai silpnų nekirčiuotų kamieno skiemenų.

⁴⁹ Čia turimas galvoje fonologinis (funkcinis), o ne fonetinis (garsinis) kirčio „dinamiškumas“. Šitoks kirtis ypatingas tuo, kad jį turinčiuose skiemenyse būna daugiau fonologinių opozicijų, negu jo neturinčiuose (plg. dar Girdenis, 1983, 339t. ir min. lit.). Dar ir dar kartą pabrėžtina: vadinamasis d i n a m i n i s k i r t i s veikia ypač kitų fonologinių procesų padarinys, o ne jų priešas. Diachroninės hipotezės, ignoruojančios šį principą (pvz., Kazlauskas, 1968, 9 *et passim*), iš tikrųjų ne aiškina, o tik kitais, daug sudėtingesniais ir painesniais žodžiais aprašo sinchronijos faktus.

Šiuos savitus santykius grafiškai galėtume pavaizduoti taip:

Schema, kaip ir anksčiau išdėstyti su ja susiję samprotavimai bei faktai, gražiai demonstruoja ypatingą gramatinių ir fonologinių veiksnių sintezę, – ko gero, būdingiausią tiriamosios tarmės bruožą. Juk smulkesnė nekirčiuotųjų skiemenų sklaida remiasi ne tiek fonetiniais ar fonologiniais, kiek morfologiniais kriterijais.

5.2. Klasifikacija ir diferenciniai požymiai

5.2.1. Neutralizacijos reiškinių ir sintagminių santykių su kitomis fonemomis analizės rezultatas yra ši balsinių fonemų klasifikacija bei diferencinių požymių sistema (žr. 7 lent.).

Klasifikacija natūraliai išplaukia iš ankstesnio nagrinėjimo – smulkiau aptartini tik patys diferenciniai požymiai⁵⁰, nes kai kurie iš jų nėra tradiciniai, o vienas kitas turi šiek tiek modifikuotą reikšmę. Visais atvejais teigiamo ar neigiamo požymio pasirinkimas grindžiamas pačių fonemų santykiais: teigiamaisiais laikomi žymėtųjų atitinkamos fonemų grupės (koreliacijos, koreliacijų pluošto ir pan.) narių skiriamieji požymiai, neigiamaisiais – nežymėtųjų narių požymiai. Kaip įprasta, nuliais žymimi tie požymiai, pagal kuriuos atitinkamos fonemos neskiriamos: jie arba visai svetimi toms fonemoms, arba negali tiesiogiai atlikti skiriamosios funkcijos (pavyzdžiui, todėl, kad savaime aiškūs iš kitų požymių).

Periferiniai balsiai <e, o> iš fonemų inventoriaus eliminuojami – jiems galėtume priskirti nefonetinį požymį 'svetimas' arba 'periferinis'. Jeigu šiuos balsius įrašytume į lentelę, jie gautų tuos pačius pirmuosius tris požymius, kaip atitinkamos eilės uždarios fonemos /i, u/, ir skirtųsi nuo jų ketvirtuoju požymiu: /i, u/ būtų aukštutiniai, <e, o> – neaukštutiniai.

⁵⁰ Gal tiksliau būtų sakyti *klasifikaciniai požymiai* (plg. Girdenis, 1983, 261 [107 išn. ir min. lit.]).

Balsinių fonemų diferencinių požymių matrica (Plusai reiškia teigiamus požymius, minusai – neigiamus, nuliai – atitinkamoms fonemoms nebūdingus arba nerelevantiškus požymius)

Eil. nr.	Diferenciniai požymiai	F o n e m o s											
		<i>a</i>	<i>a'</i>	<i>e</i>	<i>e'</i>	<i>u</i>	<i>o'</i>	<i>uo</i>	<i>u'</i>	<i>i</i>	<i>e'</i>	<i>ie</i>	<i>i'</i>
1	uždarasis–atvirasis	–	–	–	–	+	+	+	+	+	+	+	+
2	priešakinis–užpakalinis	–	–	+	+	–	–	–	–	+	+	+	+
3	ilgasis–trumpasis	–	+	–	+	–	+	+	+	–	+	+	+
4	aukštutinis–neaukštutinis	0	0	0	0	0	–	–	+	0	–	–	+
5	kintamasis–pastovusis	0	0	0	0	0	–	+	0	0	–	+	0

Toliau trumpai aptarsime kiekvienos hierarchinės klasės bei požymių poros pasirinkimo motyvus.

5.2.2. Pirmoji požymių pora visus balsius suskaido į dvi mums jau gerai žinomas klases: $/a, a', e, e' \leftrightarrow /u, o', uo, u', i, e', ie, i'/$.

Pagrindinis ir stabiliausias „kairiosios“ klasės narys $/a/$ yra dažniausiai vartojama, – vadinasi, ir pati nežymėtoji fonema⁵¹. Ši klasė sudaro glaudų korelacių pluoštą, patiriantį ir „kokybinę“, ir „kiekybinę“ neutralizaciją – ypač nekirčiuotuose kamieno skiemenyse po priebalsių (žr. 3.3.1, 3.5.3, 5.1.1); akivaizdi ir visų jos opozicijų nykimo (defonologizacijos) tendencija.

Šiems atviriesiems žemutinio pakilimo balsiams kontrastuoja uždaros (bent jau gerokai uždaresnės) nežemutinės fonemos – žymėtieji nagrinėjamųjų opozicijų nariai. Didelį $/u \dots i'/$ klasės vieningumą ir jo priešybę $/a \dots e'/$ klasei rodo lygiagretūs korelacių pluoštai $/u/ : /o' : /uo' : /u' = /i/ : /e' : /ie' : /i'/$, neutralizuojami nekirčiuotuose kamieno skiemenyse (žr. 4.1.2). Visiškai nežymėti šių pluoštų nariai yra $/u/$ ir $/i/$, nes tik jiems artimi garsai gali atstovauti archifonemoms – silpnosiose pozicijose pakeisti visus $/u \dots u'/$ ir $/i \dots i'/$ poklasių narius. Kad $/u \dots i'/$ klasė sudaro palyginti savarankišką visumą, geriausiai rodo neutralizacijos tendencija *žirė·t̃b ~ žiūrėti* tipo atvejais (žr. 4.1.4; plg. dar 2.2.3, 3.5.3 [b]). Čia $[i]$ silpnojoje pozicijoje linkęs atstovauti visiems nežemutiniams balsiams.

⁵¹ Ne tik šioje tarmėje, bet ir apskritai lietuvių kalboje.

Tai, kad fonemos /u ... i/ kontrastuoja /a ... e/ klasės fonemoms kaip žymėtieji opozicijų nariai nežymėtiesiems, seniai turėjo būti akivaizdu, bet visos ankstesnės binarinės fonemų klasifikacijos ir jų dendrogramos kurdavo priešingo santykio iliuziją (plg. Girdenis, 1983, 274–284; Grammatika, 1985, 28; Kačiuškienė, 1984b, § 129 [10 lent.], § 177 [17 lent.]; Pakerys, 1986, 40 [2 lent.]). Taip daryti versdavo grynai kalbinės (pedantiškiau kalbant – metakalbinės) priežastys: kai skiriami daugiau kaip dviejų pakilimų balsiai, požymiui ‘žemutinis’ (arba ‘kompaktinis’) galima priešinti tik neigiamą atributą ‘nežemutinis’ (arba ‘nekompaktinis’). Bandymas „apversti“ tuos požymius – pirma skirti, sakysim, aukštutinių (difuzinių) ir neaukštutinių (nedifuzinių) balsių klases tikrai tiktų širvintiškių ar uteniškių šnektoms, bet ne dabartinei šiaurės panevėžiškių tarmei: čia fonemų santykiai visai kiti. Todėl, matyt, turėsime atgaivinti gerokai primirštus *atvirųjų* bei *uždaryjū* balsių terminus ir pirmuoju apibūdinti visus žemutinius tarmės balsius, antruoju – visus nežemutinius. Įprastinei vartosenai tai labai neprieštarautų: iš seno pabrėžiamas ypatingas bk [o·, e·] įtempimas ir u ž d a r u m a s, o jie juk beveik tapatūs šiaurės panevėžiškių [o·, e·]. Kad tas požymis tinka visiems kitiems nežemutiniams balsiams, akivaizdu ir be didesnių aiškinimų.

5.2.3. Pagal antrąją požymių porą priešinamos nežymėtosios fonemos, kurių pagrindiniai alofonai yra užpakalinės ar bent jau nepriešakinės eilės balsiai, ir žymėtosios fonemos, kurių pagrindiniai alofonai yra priešakiniai balsiai: /a, a·, u, o·, uo, u/ ↔ /e, e·, i, e·, ie, i·/. Jeigu nekreiptume dėmesio į /e·/ (apie jį žr. toliau), šių klasių santykiai pasirodytų visai panašūs kaip bendrinėje kalboje (plg. Girdenis, 1981, 127): priešakiniai balsiai vartojami tik po pauzės ir minkštųjų priebalsių, nepriešakiniai (išskyrus visais atžvilgiais nežymėtus /a, a·/) – po pauzės ir po kietųjų bei minkštųjų priebalsių. Priešakiniai balsiai yra žymėtieji kalbamosios koreliacijos nariai, nes prieš daugelį jų neutralizuojama tembrinė (kietųjų ir minkštųjų priebalsių) koreliacija (plg. Trubetzkoy, 1977, 75). Fonema /e·/ šiuos „gražius“ santykius šiek tiek sukomplikuoja, kadangi ji galimà ir po kietųjų priebalsių (žr. 4.3.1 ir 44 išn.).

Tokiomis aplinkybėmis parankiausia būtų rinktis alternatyvią klasifikacinių bei diferencinių požymių porą ‘lūpinis’–‘nelūpinis’, bet ji, deja, vėl būtų „inversiška“ realių santykių atžvilgiu (žymėti yra kaip tik nelūpiniai balsiai) ir visai netiktų /a, a·/ ↔ /e, e·/ koreliacijai; be to, šiomis fonetinėmis ypatybėmis skiriasi tos pačios priešakinės fonemos /i/ alofonai [ö] ir [e] (žr. 3.1.3).

Lieka vienintelė išeitis – laikyti diferencinius požymius tokiais pat reliatyviais, grynai opoziciniais reiškiniiais, kokiais jau seniai (galima sakyti, nuo Saussure’o laikų – plg. 4.2.2, ypač 33 išn.) bent jau teoriškai laikomos fonemos. Objektiviai kalbant, atvirųjų (žemutinių) balsių klasėje /e, e·/ kontrastuoja /a, a·/ kaip priešakiniai balsiai maždaug vidurinės eilės balsiams (plg. 3.3.1). Po pauzės uždarieji /i, e·, ie, i·/ ir /u, o·, uo, u/ skiriasi kaip nelūpiniai priešakiniai ir lūpiniai užpakaliniai; po minkštųjų priebalsių /i ... i·/ išlai-

ko savo požymius, bet /u ... u/ manifestuojami supriešakėjusiais – maždaug vidurinės eilės lūpiniais garsais. Pagaliau po kietųjų priebalsių /u ... u/ klasė išlieka tokia pat, kaip po pauzės, bet iš balsių /i ... i/ čia gali pasirodyti tik /e/, atstovaujamas šalutinių vidurinės eilės alofonų ([ɛ̣] ir kt.; žr. 3.2.2, 4.3.1), šioje pozicijoje tiesiogiai kontrastuojančių užpakalinio lūpinio /o/ alofonams.

Kaip matome, konkretūs fiziniai balsių požymiai labai varijuoja, bet, kai tik nebūna neutralizacijos, tomis pačiomis sąlygomis visada išlaikoma palyginti aukštesnio tembro (šviesesnių) ir žemesnio tembro (tamsesnių) garsų priešprieša. Kadangi tariant nežymėtuosius kalbamųjų opozicijų narius aukščiausias liežuvio pakilimo taškas būna lokalizuotas giliau burnos ertmėje, labiau nutolęs nuo lūpų, negu tariant tokios pat pozicijos žymėtuosius narius, juos ir toliau galėtume vadinti užpakaliniais – žymėtieji, „sekliu“, arčiau lūpų lokalizuoti balsiai tada būtų priešakiniai. Akustiniai šių požymių atitikmenys yra ‘žemasis (žematonis)’ – ‘aukštasis (aukštatonis)’, bet ir jie suvoktini reliatyviai: aukštieji balsiai yra aukštesni už žemuosius ir žemieji žemesni už aukštuosius tik tomis pačiomis distinktyvinėmis sąlygomis – t. y. tose pačiose pozicijose ir tuose pačiuose kitų požymių deriniuose. Taigi papildomosios distribucijos principas taikytinas visiems fonologiniams elementams, ne tik fonemoms (plg. Girdeņis, 1983, 280t.).

5.2.4. Trečioji požymių pora skiria fonemas, vartojamas tik kirčiuotuose skiemenyse ir iš dalies galūnėse – /a, e, o, uo, u, e, ie, i/ – nuo fonemų /a, e, u, i/, kurios galimos ir kitose pozicijose, bet patiria neutralizaciją ir sutampa į vieną „redukuotąją“ archifonemą nekirčiuotose galūnėse.

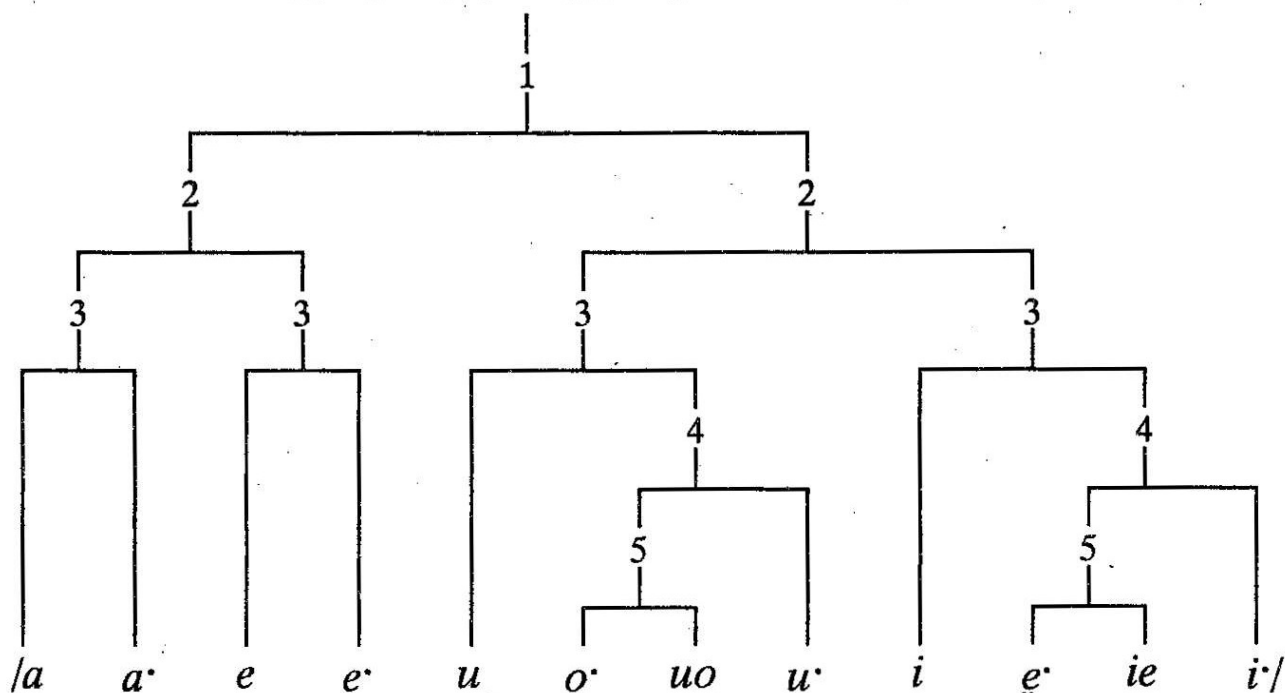
Požymis ‘ilgasis’–‘trumpasis’ pasirinktinai todėl, kad žymėtosios /a... i/ klasės nariai yra ekvivalentiški bifoneminiams dvigarsiams: ir šie balsiai, ir dvigarsiai (t. y. tautosilabiniai *V+R* tipo junginiai) sudaro ilguosius skiemenis – skiemens prozodemų fonologinę bazę⁵².

Įtempimu–neįtempimu tarmėje skiriasi tik silpnojo kirčio skiemenų uždarieji /u/ ↔ /u/ bei /i/ ↔ /i/. Kitais atvejais šių požymių svoris negalėtų būti didelis, bet tvirtai tai įrodyti galėtume tik specialiais eksperimentais (plg. Kačiuškienė, 1982b).

5.2.5. Likusiose ilgųjų balsių triadose: /o, uo, u/ ir /e, ie, i/ – tikrai žymėtas yra aukštutinis priešakinis /i/, negalimas nekirčiuotose galūnėse (žr. 4.3.1–4.3.4): jo distribucija yra siauresnė, negu kitų šios grupės balsių; be abejo, taip pat traktuotinas ir užpakalinis jo koreliatas /u/. Panašūs motyvai leidžia teigti, kad kintamojo pakilimo fonemos /uo, ie/, taip pat nebūdingos nekirčiuotoms galūnėms, yra žymėtos pastoviųjų balsių /o, e/ atžvilgiu. Vadinasi, šiuo atveju turime tokius dviejų pakopų koreliacinius santykius: {/o/ ↔ /uo/} ↔ /u/ = {/e/ ↔ /ie/} ↔ /i/.

⁵² Kiek kitaip šių požymių pasirinkimą motyvuoja A. Pakerys (1982, 102t.).

5.2.6. Diferencinių požymių apžvalgą baigsime balsinių fonemų dendrograma:

Kaip jau įprasta, skaitmenys prie „medžio“ išsišakojimų atliepia 7 lentelėje pateiktų požymių eilės numeriams; dešinėsios šakos reiškia teigiamuosius (žymėtųjų narių) požymius, kairiosios – neigiamuosius (nežymėtųjų narių) požymius.

6. Keli diachroniniai ir tipologiniai samprotavimai

6.1. Tarmės arealinė situacija ir kilmė

6.1.1. Balsinių fonemų inventoriaus atžvilgiu šiaurės panevėžiškiams artimiausi vakarų aukštaičiai: tik šios tarmės šnektose taip pat turimos dviejų pakilimų (balsingumo laipsnių) trumposios fonemos ir keturių pakilimų ilgosios; uždarieji vakarų aukštaičių balsiai taip pat kategoriškai priešinami atviriesiems (žemutiniams).

Kitose aukštaičių patarmėse ilgųjų balsių sistemą sudaro tik trijų pakilimų fonemos:

a)	/i·	u	b)	/i·	u·
	ie	uo		ie	uo
	e·	ɔ·/		æ·	a·/

Antroji (b) sistema dabar pasitaiko tik kaip išimtis, būdinga nykstančioms vadinamųjų žadininkų, arba pānininkų, šnektoms⁵³. Bet tai nėra nei senas, nei fonologui

⁵³ XIX a. žadininkauta kur kas plačiau. Tai matyti kad ir iš tokių kamajiškio Antano Strazdo rimų, kaip *ká.ju.* ~ *kó.ją* – *nepaká.ju.* ~ *nepakájų*, *šá.nu.* ~ *šóną* – *pá.nu.* ~ *pāną* („Priečastis mergos“), *má.na.*

labai esmingas dalykas. Svarbu tik tai, kad abiem atvejais nėra žemutinių ir nežemutinių pastoviųjų (nepoliftonginių) ilgųjų balsių priešpriešos, o su kirčiu susiję koreliaciniai santykiai, išryškunami daugeliui patarmių būdingos neutralizacijos, yra visiškai kitokie: aukštutiniai /i/, u/ priešpriešinami visiems neaukštutiniams balsiams, kuriems pridera ir /ie, uo/. Aiškiausiai tai matyti vakarinėse uteniškių šnektose, kur neaukštutinių balsių /ɔ, uo, ɛ, ie/ archifonemai nekirčiuotuose skiemenyse po minkštojo priebalsio atstovauja vienintelis balsis – žemutinis [e. (æ.)] (žr. Kosienė, 1978, 35 *et passim*). Iš esmės tuos pačius santykius randame kupiškėnų bei anykštėnų tarmėse – gali skirtis tik konkretūs archifonemų atstovai.

Taip pat griežtai aukštutinius balsius neaukštutiniams priešpriešina širvintiškiai, bet į koreliacinius santykius čia įtraukiama ir vienintelė trumpoji žemutinio pakilimo fonema /a/⁵⁴ – tuo ši tarmė primena archajinį šiaurės panevėžiškių tarmės klodą, kurio nuakmenėję pėdsakai yra su kirčiu susijusios morfonologinės /ie/ : /e/ tipo kaitos ir tokie reliktai, kaip *ó-žat̃as* ~ ážuolas (žr. 4.1.5).

Visai kitoks vaizdas vakarų aukštaičių šnektose. Čia kiekybinės balsių opozicijos arba visai nepatiria neutralizacijos, arba daugeliu atveju, išskyrus galūnę, neutralizuojamos panašiai kaip šiaurės panevėžiškių šnektose: visi jų uždarieji (nežemutiniai) balsiai taip pat aiškiai kontrastuoja atviriesiems (žemutiniams) – nekirčiuotuose skiemenyse juos nuosekliai pakeičia trumpieji [i, u]. Vakarietiški panevėžiškių sistemoje atrodo ir ypatinga kai kurių balsių (ypač *ū, *ų) raida tam tikrose galūnėse (žr. 4.3.5); taip pat vakarietiški (vos ne žemaitiški) [i, u] atitikmenys skiemenyse, kirčiuotuose silpnuoju kirčiu: jie ne tik nepailgėję, bet ir virtę atviresniais, daug mažesnio įtempimo garsais (žr. 3.1.3).

6.1.2. Įsigilinus į šiuos ir kai kuriuos anksčiau apžvelgtus dalykus, visai suprantamas darosi A. Baranauskas, kuris šiaurės panevėžiškius (savosios sistemos „rytiečius antruosius“ – R2) išskyrė kaip ypatingą šiaurinę lietuvių (t.y. aukštaičių) patarmę (северное поднаречие), priešindamas ją ir vakarinių lietuvių (литовское западное наречие), ir rytinių lietuvių (литовское восточное наречие) tarmėms (Baranovskij, 1898, 56)⁵⁵. Ta šiaurinė patarmė, jo nuomone, veikiausiai esanti atskilu-

---

„màno“ – *pā-na*. ~ pōno („Gegužėlė“), *paká.ju*. ~ pakājū – *rā.ju*. ~ rōjū („Pagrabas Palšio“). Šiandien A. Strazdo gyventose apylinkėse žadininkavimo nelikę nė žymės.

⁵⁴ Fonemos /e/ šioje tarmėje, kaip ir daug kur kitur, nėra, nes absoliučioje žodžio pradžioje [e] arba verčiamas į [a], arba pridengiamas priebalsiu [j] (pvz., *já-žæras* ~ ėžeras), taip pat naikinančiu vienintelę /a/ ↔ /e/ priešpriešos relevantinę poziciją.

⁵⁵ Tarp vienuolikos šnektų „medžių“ (*Žt, Žr, Wp, Wž, R1p, R1ž, R2, R3, R4, R5, R6*) mes retai kada pastebime tikrąjį A. Baranausko klasifikacijos „mišką“. Ypač esame linkę užmiršti, kad „rytiečius pirmuosius“ (*R1p, R1ž*) jis buvo priskykęs v a k a r i n i ų lietuvių (t.y. vakarų aukštaičių) tarmei.

Kad šis užmaršumas nebesikartotų, matyt, verta tiesiog paraidžiuoti pacituoti autentišką paties mokslininko tekstą: „литовский язык развился в Ковенской губернии в следующие наречия:

si ne nuo rytinių, bet nuo vakarinių lietuvių, – kalbant dabartiniais terminais, vakarų aukštaičių (Baranovskij, 1898, 56, 77).

Tiriamosios tarmės savitumas čia išvelgtas labai subtiliai – ši išvalga nekėlė didesnių abejonių net tokiam didžiai kritiškam mokslininkui, kaip J. Gerulis (plg. Gerullis, 1930, 55); primiršo ją tik vėlesni tyrėjai. Kuriant dabartinę tarmių klasifikaciją, dėl to užmaršumo skaudokai apsirikta: be jokios abejonės, vakarinius rytų aukštaičius reikėjo skirstyti į šiaurinę (dabartinių šiaurės panevėžiškių) ir pietinę (dabartinių širvintiškių bet pietinių panevėžiškių) patarmę, – kitaip sakant, *p a n e v ė ž i š k i a i s l a i k y t i t i k š i a u r ė s p a n e v ė ž i š k i u s*, o pietinius panevėžiškius jungti su širvintiškiais (plg. Markevičienė, 1994). Deja, A. Baranausko būta išvalgesnio už mus, nors jis ir negalėjo disponuoti tokia faktų gausybe ir metodų įvairove...

6.1.3. Nors šiaurės panevėžiškiai gana „vakarietiška“ tarmė, daugiau bruožų juos sieja su kitais rytų aukštaičiais.

Perdēm rytietiška čia *p r o z o d i j a*, ypač kiekybiniai bei kokybiniai vokalizmo pokyčiai, susiję su kirčiu ir priegaide: reguliarus balsių /i, u/, kirčiuotų stipriuotu kirčiu, ilginimas bei įtempta artikuliacija, smarkiai paryškintas kirčiuotų–nekirčiuotų skiemenų kontrastas, kurį sustiprina neutralizacijos, susijusios su kirčio nebuvimu; visai rytietiškos priegaidžių antropofoninės savybės, ypač dvigarsiniuose skiemenyse. Bent jau garsų lygmenyje maždaug panašiomis sąlygomis čia, kaip ir daugelyje rytiečių šnektų, galimi trejopos kiekybės balsiai. Jeigu neskirtume stipriojo ir silpnojo kirčio, reikėtų pripažinti ilgųjų–trumpųjų–pusilgių balsių ternarinę opoziciją⁵⁶; nesunku įtarti, kad žodžio gale dar ne taip seniai egzistavo pusilgiai, trumpieji ir redukuotieji balsiai, santykiavę panašiai, kaip uteniškių ar kupiškėnų ilgosios, trumposios ir pusilgės kirčiuotųjų galūnių fonemos (*kasū* ~ *kasą* : *kasù* ~ *kasù* : *kasù* ~ *kasù* tipo atvejais). Kad dabartinė padėtis, kur ir pusilgiai, ir trumpieji galūnių balsiai atstovauja toms pačioms ilgosioms fonemoms (žr. 4.3.3), turi būti palyginti nesena, matyti iš tam tikros statistinės tendencijos: pusilgės dažnėliau būna tos nekirčiuotosios galūnės, kurios iš principo gali būti kirčiuojamos, ypač jeigu jos iš tikrųjų yra turėjusios kirtį⁵⁷.

1) Жмуйдское, в котором образовалось два говора: *Žt* и *Žr*.

2) Литовское западное с говорами: *Wž*, *Wp*, *R1ž*, *R1p*.

3) Литовское восточное с говорами: *R3*, *R4*, *R5*, и *R6*. Сюда принадлежит также говор «дзуков», в полосе смежной с белорусами, начиная от Свенцянского уезда, Вилен. губ. до Мереча в Гродненской и Сейн в Сувалкской губерниях.

и 4) Северное поднаречие, образовавшееся из литовского западного наречия, с одним говором *R2*.” – (Baranovskij, 1898, 55–56).

⁵⁶ Žinoma, taip daryti galima tik ignoruojant tokias aiškias prozodines opozicijas, kaip *ai̯n̯s* ~ *eina* : *ai̯n̯s* ~ *einù*, *laũk̯s* ~ *laukas* : *laũk̯s* ~ *laukùs*, *p̯a̯rk̯s* ~ *peřka* : *p̯a̯rk̯s* ~ *perkù*.

⁵⁷ Be abejo, šį impresionistinį pastebėjimą būtina patikrinti rimtesniais statistiniais tyrimais.

Taip pat rytietiška (gal tiksliau būtų sakyti – šiaurietiška), tik ne iki galo išplėtota yra *an, am, en, em, a, e* siaurinio tendencija. Čia ji lyg įstrigus pusiaukelėje, – matyt, tolesnį siaurėjimą sustabdė ankstėliau susiformavę „vakarietiško stiliaus“ vidutinio pakilimo balsiai /*o, e*/ ir atvirieji trumpųjų /*u, i*/ alofonai⁵⁸.

6.1.4. Taigi pačios giliosios šiaurės panevėžiškių fonologijos šaknys yra rytietiškos – vakarų aukštaičių tarmės bruožai čia sudaro lyg kokį išorinį sluoksnį, kurį, sekdami archeologais, galėtume vadinti vakarietiškuoju vualiu. Tas vualis ir bus nulėmęs tiriamosios tarmės nepakartojamą originalumą ir nepaprastai sparčią bei radikalią jos raidą. Net tokį, rodos, unikalų reiškinį, kaip redukuotieji balsiai, gana nesunku paaiškinti trijų ilgumų rytietiškosios ir dviejų ilgumų vakarietiškosios balsių sistemos sąveika bei konflikto. Iš pat pradžių tas konfliktas turėjo sukelti grandininę reakciją (mutaciją, plg. 4.3.3) $\bar{A} > A > a$: naujai į sistemą „implantuoti“ ilgieji balsiai spaudė kiek trumpesnius senuosius ilguosius balsius, šie, savo ruožtu, veržėsi į pusilgių vietą; pusilgiai, užleisdami vietą buvusiems ilgiesiems balsiams, palaipsniui virto trumpaisiais – trumpiesiems neliko kitos išeities, kaip visai išnykti arba pereiti į naują garsų kategoriją. Galų gale šios „varžybos“ baigėsi kompromisiniu dviejų ilgumų posistemiū: pusilgiai ir neredukuoti trumpieji balsiai tapo specifiniais ilgųjų fonemų pozicininiais ir fakultatyviniais variantais, redukuotieji balsiai – visų trumpųjų balsių archifonemos atstovais. Tų procesų rezultatas – rytietiškosios ir vakarietiškosios sistemos sintezė: vakarietiškoji dviejų ilgumų sistema čia realizuojama rytietiškos prigimties priemonėmis. Juk redukuotieji balsiai tik todėl ir atsirado, kad tarmė ilgai priešinosi senosios ternarinės sistemos išnykimui – stengėsi galūnėse išlaikyti bent $A \leftrightarrow a$ tipo opozicijas.

Kitais atvejais vakarų aukštaičių poveikis aiškesnis ir, galėtume sakyti, mechaniškesnis – ypač tai pasakytina apie daugelio balsių opozicijų neutralizaciją nekirčiuotuose skiemenyse (žr. 4.1.5) ir jos išryškinamus koreliacinius santykius. Vakarų aukštaičių sistema, turėjusi dar ne visai sugriuvusias balsių kiekybės opozicijas nekirčiuotuose skiemenyse, tirpte ištirpo, susidūrusi su sistema, jau nebepažįstančia tokių opozicijų, – kaip savotiškas kompromisas gimė dabartinis šiaurės panevėžiškių nekirčiuoto kamieno vokalizmas, kuriame dominuoja „vakarietiški“ uždarieji balsiai, pakeitę senovinius atvirusius.

Visai galimas daiktas, kad šiaurėje yra ir daugiau šnektų, kurias reikėtų laikyti panašaus skirtingų sistemų kryžminimosi padariniu; jų specifiką galėtų lemti santykinis

---

⁵⁸ Kaip rodo kitos tarmės bei šnektos, *an, am, en, em, a, e* siaurėja tol, kol pasiekia kurių nors jau egzistuojančių savarankiškų balsių pakilimą. Pavyzdžiui, daugelyje žemaičių šnektų jų tolesnę raidą užgesino $e, o < i, u$.

vakarietiškojo vualio „tankumas“, tapęs lemiamu struktūriniu veiksniumi. Veikiausiai šioje vakarų ir rytų aukštaičių kontaktų zonoje prasidėjo ne tik konkretūs šiame rašinyje nagrinėjami fonologiniai procesai, bet ir pakilo didžiulė nekirčiuotų balsių trumpinimo banga, per ilgesnį laiką užliejusi visą centrinį Šiaurės Lietuvos arealą – iki pat šiaurės žemaičių telšiškių šnektų vakarinės ribos⁵⁹.

6.2. Baigiamosios pastabos

6.2.1. Tikimės, kad po šio tyrimo lengviau bus patikėti, kad pozicinio ilgumo žemutiniai balsiai laikytini ne ilgaisiais ([a, e (æ)]), o pusilgiais ([a., e. (æ.)]) ne tik šiaurės panevėžiškių tarmėje, bet ir kitur Aukštaičiuose. Kad taip šiuos balsius taria suvalkiečiai, jau seniai įrodyta (žr. Snabaitytė, 1972; Girdešis, 1971, 205; 1981, 128; plg. Pakerys, 1986, 33 [2 išn.]); jų pusilgumą netiesiogiai rodo ir vadinamieji tvirtapradžiai alofonai, pastebėti Veliuonos (Simanavičienė, 1993) ir Subartonių (Karlonaitė, 1989, 56t.) šnektose.

Dar kartą reikia, matyt, priminti, kad šiaurės panevėžiškių [a., e. (æ.)] pusilgumas nekėlė abejonių K. Jauniui (žr. Javnis, 1897, 198t.)⁶⁰. Prie jo konstatavimo mūsų dienomis buvo visai priartėjusi G. Kačiuškienė (1982a): ji pastebėjo didelį tų balsių priegaidės įvairavimą, o tai kaip tik ir rodo, kad nėra pagrindo kalbėti nei apie jų tvirtagališkumą, nei – tuo labiau – tikrą ilgumą. Užteko atkreipti dėmesį į tai, kad [e (æ)] ~ bk ę ≠ [e. (æ.)] ~ bk -ė- < *-ė- (žr. 3.3.3–3.3.4), – ir visi šie stebėjimai savaime atsistojo į savo vietą.

Vadinasi, Antanas Baranauskas, priskirdamas „trečiąjį“ balsių ilgumą visoms tarmėms (arba, kitaip tariant, lietuvių kalbai apskritai⁶¹), yra buvęs kur kas arčiau tiesos, negu jo tiesioginiai ar netiesioginiai oponentai (pvz., Gerullis, 1930, XI, XXXVI), tvirtinę ar konkrečiais savo darbais demonstravę, kad pusilgiai pozicinio ilgumo balsiai esą tik kai kurių rytų aukštaičių savastis.

6.2.2. Tikriausiai mums pavyko bent atkreipti akis ir į vieną ypač svarbų bendresnį tarmių raidos dalyką – pačios lietuvių kalbos tarmių bei šnektų sąveiką. Ji turėjo būti toks pat galingas, gal net galingesnis veiksnys, kaip įvairūs kitų – giminiškų ar net negiminiškų – kalbų substratai, kuriais tiek metų iš paskutiniųjų stengėmės paaiškinti beveik viską, dažniausiai net užmiršdami, kad kitimas yra natūrali kalbos būseną, nereikalinga kokių išorinių postūmių, – kur kas problemiškesnė turėtų būti ilgalaikė kalbos stagnacija, ypatingas jos konservatyvumas. Retai pamąstome ir apie vidinius įvairiatarmių žmonių migracijos procesus, neabejotinai vykusius praityje ir daugeliu atvejų nulėmusius dabartinę kalbos tarminį „landšaftą“, apie atskirų tautos grupių ir genčių aktyvumą, kuriuo bene labiausiai bus pasižymėję dabartinių vakarų aukštaičių protėviai. Žinoma, nerimta būtų manyti, kad jų kalbėsena visur tiesiogiai ir paprastai įsitvirtindavo: ne vienu atveju ji pasitarnavo tik kaip katalizatorius, atpalaidavęs jų įtakon patekusių šnektų vidines raidos potencijas, nukreipė jas tam tikra lyg iš anksto suplanuota vaga.

⁵⁹ Palyginus šių dienų kėdainiškių šnektas, nekirčiuotų skiemenų vokalizmu primenančias šiaurės panevėžiškias, su beveik „suvalkietiška“ Mikalojaus Daukšos tarme, matyti, kad ta banga plito gana nesparčiai ir dabartines savo ribas pasiekė visai neseniai.

⁶⁰ Pusilgius [a., e.] K. Jaunius buvo pastebėjęs ir to meto Kauno apskrities pietinių vakarų aukštaičių (kaip rodytų kontekstas, – veliuniškių) šnektose: „Ударяемые первоначально короткие гласные звуки а и е в середине слов имеют в Ковенском уезде среднее количество (т. е. они несколько длиннее коротких, но не равняются долгим)“ (Javnis, 1891, 108).

⁶¹ Šią mintį glaustai jis yra pasakęs taip: „в литовской фонетике (т.у. литовиų kalbos tarmių garsyne apskritai – А. Г., G. Ž.), кроме кратких и долгих, есть еще средние звуки“ (Baranovskij, 1898, 16).

DAS VOKALSYSTEM DES DIALEKTS VON NORD-PANEVĖŽYS (Mundart von Rozallimas)

Zusammenfassung

1. Das vokalische Phonemsystem der Mundart von Rozalimas des nördlichen Panevėžys-Dialekts (*šlaurės panevėžiškių tarmė*) der Ost-Aukštaiten (Bezirk Pakruojis) setzt sich aus folgenden Phonemen zusammen:

<i>i</i>	<i>u</i>	<i>i</i>	<i>u</i>
<i>ie</i>	<i>uo</i>		
<i>ɛ</i>	<i>o</i>	<ɛ>	<o>
(<i>e</i>)	<i>a</i>	<i>e</i>	<i>a</i>

Alle Diphthonge (mit Ausnahme von Polyphthongen [*ie, uo*], die als Langvokale zu betrachten sind) stellen tautosyllabische Verbindungen der Art *V+R* (Vokal + Sonorkonsonant) dar. Die Vokale <ɛ, o> sind peripher, denn sie treten ausschließlich in den neu aufgenommenen Wörtern dieser Mundart – meistens in Fremdwörtern – auf.

Das Inventar der Vokalphoneme ist mit dem der Schriftsprache und der meisten Mundarten der West-Aukštaiten identisch, jedoch weisen die funktionellen Beziehungen der Phoneme und die antrophonischen Eigenschaften mancher Allophone wesentliche Unterschiede auf.

2.1. Die unter dem Einfluß des Akzents gedehnten [*a, e*] erscheinen in diesem Dialekt (das trifft wohl für das Litauische im allgemeinen zu) nicht als lange, sondern als halblange Vokale, Varianten von entsprechenden kurzen Phonemen. In gewissen Fällen stehen sie in einem Oppositionsverhältnis zu den echten Langvokalen [*a, e*] < *ā, *ē (vgl. *mēštis* ~ *męsti* „mischen, umrühren“ : *mėštis* ~ *mėsti* „werfen“).

Insbesondere zeichnen sich die Vokale *i, u* durch ihre vielfältigen Allophone aus: in einigen Fällen werden sie durch „östliche“ halblange Vokale [*i, u*], die den Langvokalen [*i, u*] sehr nahe kommen, repräsentiert, in anderen Fällen (in der sog. schwachbetonten Stellung) werden sie durch die Vokale [*ɛ* (*θ*), *o*] vertreten, die vorwiegend in westlitauischen Mundarten enthalten sind, z. B. (*jōs*) *rišs* ~ (*jis*) *riša* „(er) bindet“ : (*tō*) *rėštis* ~ (*tu*) *riši* „(du) bindest“ : (*aš*) *pėštis* ~ (*aš*) *riši* „(ich) binde“. Der Wechsel der Allophone wird unter den Bedingungen der starken Flexionsreduktion zur gewissen inneren Flexion, vgl.: *pėštis* ~ (*aš*) *riši* „(ich) binde“ : *rišs* ~ (*jis, ji*) *riša* „(er, sie) bindet“, *skōtis* ~ (*aš*) *skutū* „(ich) schäle“ : *skūtis* ~ (*jis, ji*) *skūta* „(er, sie) schält“.

2.2. In den unbetonten Stammsilben erfolgt die Aufhebung der quantitativen und qualitativen Gegensätze von Vokalphonemen mit dem nichtniedrigen Hebungsgrad (der geschlossenen Vokale) – hier fungieren nur Archiphoneme */i/* (← [*i, ɛ, ie, i*]), */u/* (← [*u, o, uo, u*]) und (in der Stellung nach Konsonanten) – */A/* (← [*a, e, a, e*]), wobei die Vokale [*i* (*ɛ*)], [*u* (*o*)], [*a*] / [*e* (*æ*)] als Archiphonemvertreter dienen. Solche Archaismen wie z. B. *liėzė* ~ *liėzia* „(er, sie) leckt (aus)“ : *ležiūvis* ~ *liežiūvis* „Zunge“, *óžatė* ~ *ąžuolas* „Eiche“ zeugen davon, daß das typisch östliche Modell, wo [*e, a*] in schwachen (unbetonten) Positionen vielmehr größere Phonemklassen – [*e, e, ie, ɛ*] und [*a, a, uo, o*] – zu vertreten hatten, durch die jetzige Neutralisierung ersetzt worden ist.

2.3. In der unbetonten Flexion verlieren sämtliche qualitativen Merkmale von Kurzvokalen ihre phonologische Geltung. An deren Stelle tritt das Archiphonem */ə/* auf, wobei als seine Vertreter die Flüstervokale erscheinen: in der Nachbarschaft der sogenannten weichen (palatalisierten) Konsonanten – [*ʲ*] = [*ɲ*], [*i*], in der der harten – [*ɐ*] = [*ɛ, ə*], [*ɪ*].

2.4. Das System der Langvokale in der unbetonten Flexion hat den Verlust an einiger wichtiger Glieder erlitten. Besonders zu verzeichnen ist das Fehlen vom Vokal */i:/*:

/	u
e	o
(e)	a/

Diese Phoneme werden meistens als kurze unreduzierte Vokale realisiert, die in der zusammenhängenden Rede mit halblangen Vokalen fakultativ abwechseln können: /u/ = [u] || [u:], /e/ = [e] || [e:], /o/ = [o] || [o:] usw.

3. Zur adäquaten Wiedergabe der realen Phonemverhältnisse bedürfen einige konventionelle distinktive Merkmale einer gewissen Modifikation. Beispielsweise ist das Merkmalspaar 'niedrig'–'nicht-niedrig' durch die Distinktion 'geschlossen'–'offen' zu ersetzen, weil alle Phoneme mit dem nichtniedrigen Hebungsgrad gegenüber den Phonemen niedriger Zungenhebung (insbesondere /a/) merkmals tragend sind – sie haben immer positive Kennzeichnung. Die Merkmale 'vorn'–'hinten' müssen auch relativ gewertet werden, weil sich sowohl die vorderen als auch die hinteren Phoneme auch durch Allophone der mittleren Reihe realisieren lassen (z. B.: /ɛ/ → [ɛ:, ɛ., ɛ], /o/ → [o:, o., o, ö]). Im allgemeinen erweisen sich die distinktiven Merkmale gleich den Phonemen als durchaus relative sowie oppositionsbildende Elemente.

4. Im Artikel wird die Auffassung vertreten, das Vokalsystem des nördlichen Panevėžys-Dialekts verdanke seine Entstehung den Prozessen, die infolge der Kreuzung von westlichem System mit zwei Längereihen (der West-Aukštaiten) und östlichem System eingetreten sind. Zugleich wird das Augenmerk auf den Standpunkt von A. Baranauskas (Baranowski) gelenkt, der diesen Dialekt für ein eigenartiges *nordlitauisches* Subdialekt hielt und dessen Abstammung nicht auf die Ost- sondern West-Aukštaiten zurückführte (vgl. Baranovskij, 1898, 56, 77; Gerullis, 1930, 55).

Literatūra

Ancītis K., 1977, *Aknīstes izloksne*, Rīga: Zinātne.

Baranovskij, 1898 — Барановский А. Заметки о литовском языке и словаре, Санкт-Петербург: Императорская Акад. Наук.

Bendiks H., 1972, *Divskaņu fonēmiskā interpretācija*. – Veltījums Jānim Endzelīnam, Rīga: Zinātne, 33–42.

Burwell M. L., 1970, *The Vocalic Phonemes of the Old Prussian Elbing Vocabulary*. – *Baltic Linguistics* / Ed. Th. F. Magner, W. R. Schmalstieg, University Park & London: The Pennsylvania State University Press.

Čelutkaitė V., 1967, *Aukštelų tarmės fonetika: Dipl. darbas*, Vilnius: VU.

Elmslev, 1960 – Ельмслев Л. Прологомены к теории языка. – *Новое в лингвистике*, 1, Москва: Изд-во иностр. языков, 264–389.

Fischer-Jørgensen E., 1956, *The Commutation Test and Its Application to Phonemic Analysis*. — For Roman Jakobson, The Hague: Mouton & Co., 140–151.

Garšva K., 1977a, *Akcentuacijos ir vokalizmo sąryšis šiaurės vakarų panevėžiškių tarmėje*. – LKK XVII 76–88.

Garšva, 1977b – Гаршва К. К. Слоговые акценты в фонологической системе: (на материале литовского языка): Дис. канд. филол. наук, Москва: Ин-т языкознания АН СССР.

Garšva K., 1982a, *Apie šiaurės vakarų panevėžiškių tarmę*. – *Joniškėlio apylinkių šnektos tekstai*, Vilnius: VU, 4–8.

Garšva K., 1982b, *Svarbesnės šiaurės vakarų panevėžiškių fonetikos ypatybės*. – *Baltistica*, XVII (1), 65–74.

Gerullis G., 1930, *Litauische Dialektstudien*, Leipzig: Markert & Petters.

Gerullis J., *Stang'as Chr.*, 1933, *Lietuvių žvejų tarmė Prūsijoje*, Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidimo komisija.

- Girdenis A.*, 1968, Fakultatyviniai balsiai Mažeikių tarmėje. – *Kalbotyra*, XIX, 51–54.
- Girdenis A.*, 1971, [Rec.:] Lietuvių kalbos tarmės: (Chrestomatija), Vilnius: Mintis, 1970. – *Baltistica*, VII (2), 201–209.
- Girdenis A.*, 1980, Dėl vieno prielinksnio formos XVIII a. šiaurės žemaičių kretingiškių tarmėje. – *Baltistica*, XVI (2), 111–116.
- Girdenis A.*, 1981, Fonologija, Vilnius: Mokslas.
- Girdenis*, 1983 – Гирденис А. Теоретические основы литовской фонологии: Дис. д-ра филол. наук, Вильнюс: ВГУ.
- Girdenis*, 1986, Dar pastabėlė dėl sutaptinių dvibalsių fonologinės vertės. – *Kalbotyra*, XXXVII (1), 20.
- Girdenis A.*, 1991, Žodžio galo priegaidžių kilmė ir raida lietuvių kalboje. – VI tarptautinis baltistų kongresas: Pranešimų tezės, Vilnius: VU, 33–34.
- Girdenis A., Zinkevičius Z.*, 1966, Dėl lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos. – *Kalbotyra*, XIV, 139–147.
- Grammatika*, 1985 – Грамматика литовского языка / Отв. ред. В. Амбразас, Вильнюс: Мокслас.
- Grinaveckienė E.*, 1957, Mituvos upyno tarmės fonetika. – LKK I 119–180.
- Grinaveckienė E.*, 1961, Priebalsių minkštėjimo ryšys su galūnių trumpėjimu Steigvilių tarmėje. – LKK IV 167–180.
- Hjelmslev L.*, 1936–1937, Accent, intonation, quantité. – SB VI 1–57.
- Javnis*, 1891 – [Явнис К.] Язык. – Памятная книжка Ковенской губернии на 1892 год / Сост. ... К. Гуковский, Ковна, 105–110.
- Javnis*, 1897 – Явнис К. Язык: Понежежские говоры литовского языка. – Памятная книжка ... на 1898 год..., 174–228.
- Javnis*, 1898 – Явнис К. Понежежские говоры литовского языка: (Продолжение). – Памятная книжка... на 1899 год..., Отд. IV, 1–31.
- Javnis*, 1908–1916 – Явнис К. Грамматика литовского языка: Литовский оригинал и русский перевод, Петроград: Императорская Акад. Наук.
- Jonaitė A.*, 1960, Šakynos tarmės žodžio galo vokalizmas. – Lietuvos TSR MA darbai, A, I (8), 151–162.
- Jurgelionis K.*, 1911, Panemunėlio tarmės fonetika: Medžiaga lietuvių kalbos fonetikai, Chicago (III): Perspausta iš „Laisv. Minties“ .
- Kačiuškienė G.*, 1982a, Dėl transkripcijos. – Joniškėlio apylinkių šnektos tekstai, Vilnius: VU, 72–75.
- Kačiuškienė G.*, 1982b, Vakarinių šiaurės panevėžiškių balsių kiekybė ir jos fonologinė interpretacija – *Kalbotyra*, XXXIII (1), 39–45.
- Kačiuškienė G.*, 1983, Šiaurės panevėžiškių murmamųjų balsių fonetinės ypatybės, distribucija ir fonologinė interpretacija. – *Kalbotyra*, XXXIV (1), 24–38.
- Kačiuškienė G.*, 1984a, Šiaurės panevėžiškių tarmės balsių psichoakustinė klasifikacija. – *Kalbotyra*, XXXV (1), 42–53.
- Kačiuškienė*, 1984b – Качюшкене Г. Й. Фонологическая система северопаневежского диалекта литовского языка: (Просодия и вокализм): Дис. канд. филол. наук, Вильнюс: ВГУ.
- Kačiuškienė G., Girdenis A.*, 1982, „Žiemgališkoji“ anaptiksė šiaurės panevėžiškių tarmėje ir jos kilmė. – *Baltistica*, XVIII (2), 189–191.
- Karlonaitė A.*, 1989, Subartonių šnektos (pietų aukštaičių tarmės) prozodija: Dipl. darbas, Vilnius: VU.
- Kazlauskas J.*, 1966, Lietuvių literatūrinės kalbos diferencinių elementų sistema. – *Kalbotyra*, XIV, 73–81.
- Kazlauskas J.*, 1968, Lietuvių kalbos istorinė gramatika: (Kirčiavimas, daiktavardis, veiksmažodis), Vilnius: Mintis.
- Kiparsky P.*, 1968, Linguistic Universals and Linguistic Change. – *Universals in Linguistic Theory / Ed. E. Bach, R. T. Harms, New York etc.: Holt, Rinehart, and Winston, Inc.*
- Koefoed H. A.*, 1967, Fonemik, Oslo etc.: Universitetsforlaget.
- Kosienė O.*, 1978, Uteniškių tarmės balsinės fonemos. – *Kalbotyra*, XXIX (1), 29–40.
- Kuryłowicz J.*, 1968, Indogermanische Grammatik, II, Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.

- Kuryłowicz J.*, 1977, *Problèmes de linguistique indo-européenne*, Wrocław etc.: Wydaw. Polskiej Akad. Nauk.
- Labov W.*, 1978, *On the Use of the Present to Explain the Past. – Readings in Historical Linguistics: Chapters in the Theory of Sound Change / Ed. Ph. Baldi, R. N. Werth, University Park & London: The Pennsylvania State University Press, 275–312.*
- Lehiste I.*, 1970, *Suprasegmentals*, Cambridge (Mass.) & London: The M.I.T. Press.
- Linell P.*, 1979, *Psychological Reality in Phonology: A Theoretical Study*, Cambridge etc.: Cambridge University Press.
- Markevičienė Ž.*, 1994, *Dar kartą apie rytų aukštaičių tarmių ribas. – Kalbotyra, XLIII (1), 85–87.*
- Pakerys A.*, 1982, *Lietuvių bendrinės kalbos prozodija*, Vilnius: Mokslas.
- Pakerys A.*, 1986, *Lietuvių bendrinės kalbos fonetika*, Vilnius: Mokslas.
- Remenytė I.*, 1992, *Centrinės šiaurės žemaičių tarmės prozodija: Instrumentinis ir sociolingvistinis tyrimas: Filol. m. kand. disertacija*, Vilnius: VU.
- Ručinskaitė I.*, 1984, „Murmamųjų“ balsių kokybinė opozicija šiaurės panevėžiškių tarmėje. – *Kalbotyra, XXX (1), 72–76.*
- Salys A.*, 1992, *Raštai, IV*, Roma: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija.
- Saussure F. de*, 1967, *Cours de linguistique générale*, Paris: Payot.
- Snabaitytė O.*, 1972, „Ilgųjų“ balsių [a:], [e:] ([æ:]) ypatybės pietinėje vakarų aukštaičių tarmėje: Dipl. darbas, Vilnius: VU.
- Stundžia B.*, 1986, *Iš Pilviškių, Gižų bei Pašvitinio šnektų vokalizmo ir prozodijos. – Kalbotyra, XXXVII (1), 109–113.*
- Ščerba*, 1983 [1912] – Щерба Л.В. Русские гласные в качественном и количественном освещении, Ленинград: Наука.
- Šimkūnaitė E.*, 1968, *Pavėzgių tarmės fonologinė sistema: Dipl. darbas*, Vilnius: VU.
- Trubetzkoy N.*, 1977, *Grundzüge der Phonologie*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Vaitkevičiūtė V.*, 1960, *Lietuvių kalbos balsių ir dvibalsių ilgumas, arba kiekybė. – LKK III 207–217.*
- Zinkevičius Z.*, 1966, *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: Mintis.
- Zinkevičius Z.*, 1974, *Apie č', dž' || t', d' kaitą šiaurės panevėžiškių vardažodžio paradigmoje. – Kalbotyra, XXVI (1), 85.*
- Zinkevičius Z.*, 1979, *Kirčio atitraukimas ir kirčiavimo paradigmos. – Kalbotyra, XXX (1), 90–93.*